

О.В. Заболотний, В.В. Заболотний

Українська мова 10 клас

Рівень стандарту

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«Генеза»
2010

Умовні позначення:

теоретичні відомості з мови;

завдання підвищеної складності;

завдання з розвитку зв'язного мовлення;

завдання конкурсного характеру;

завдання для роботи зі словником;

завдання з елементами дослідження.

Дорогі десятикласники!

Цим підручником починається вивчення української мови на рівні стандарту в старшій профільній школі.

Ви матимете змогу поглибити й систематизувати отримані раніше знання з орфоєпії, фонетики, лексикології, фразеології, будови слова, морфології, стилістики. Навчитесь доцільно використовувати мовні засоби в різних життєвих ситуаціях із дотриманням українського мовленнєвого етикету, знайдете точки дотику мови як з літературою та історією, так і з математикою, біологією, географією тощо. Отримаєте задоволення від самостійного дослідження мовних явищ, виконання творчих проєктів, створення власних висловлювань, роботи з додатковими інформаційними джерелами, а також мандрівок рубриками *«Культура мовлення»*, *«Моя сторінка»*, *«Мовленнєва ситуація»*.

Перш ніж розпочати роботу за підручником, зверніть увагу на узагальнювальні схеми в додатках – тут представлені основні теоретичні відомості з курсу української мови 5–9-х класів. Цей матеріал допоможе вам у навчанні в 10-му класі.

Під час опрацювання кожного параграфу радимо спочатку ознайомитися з ключовими питаннями теми, пригадати вивчене та виконати вступне завдання дослідницького характеру, щоб зробити хоча й невелике, але власне відкриття. Потім доцільно уважно прочитати теоретичні відомості, осмислити їх та виконати різноманітні тренувальні вправи. Завершуються параграфи висновками, у яких стисло подаються основні положення теми. Завдання рубрики *«Самооцінка і самоперевірка»* стануть вам у пригоді під час повторення вивченого та підготовки до підсумкової атестаційної роботи.

Вправи з позначками *«Попрацюйте в парах»*, *«Два – чотири – всі разом»*, *«Мозковий штурм»*, *«Мікрофон»* виконуються колективно й за окремими правилами, ознайомитися з якими можна в додатках наприкінці підручника. Тут ви знайдете чотири словнички, скорочені відповіді до вправ, покажчик термінів і понять.

Бажаємо вам успіхів у набутті знань, в оволодінні вмінням їх застосовувати, а також самостійних творчих пошуків і відкриттів.

ВСТУП

Функції мови і мовлення. Роль мови у формуванні й самовираженні особистості

Мово! Пресвятая Богородице мого народу!

К. Мотрич

1. Прочитайте висловлювання і поміркуйте над поданими після них запитаннями. Два висловлювання (на вибір) запишіть у зошит.

* * *

Мово рідна! Ти ж – як море – безконечна, могутня, глибинна. Котиш і котиш хвилі своїх лексиконів, а їм немає кінця-краю.

Красо моя! У тобі мудрість віків, і пам'ять тисячоліть, і зойк матерів у годину лиху, і переможний гук лицарів у днину побідну, і пісня серця дівочого в коханні своїм, і крик новонародженого; у тобі, мово, неосяжна душа народу – його щирість і щедрість, радощі й печалі, його труд, і піт, і кров, і сміх, і безсмертя його...

Світлоносна! Ти завжди вабиш, чаруєш, кличеш на теплі й могутні хвилі свої. І я вірний і вічний юнга твій... Єдина печаль проймає, що не вистачить життя, аби переплисти твій мовний океан. Бо ти є Вічність. Ти є Правда, Добро і Краса народу нашого (С. Плачинда).

І. Марчук. Пробудження

* * *

Національна мова – це здобуток культури, духовної діяльності певного народу, а одночасно здобуток культури всього людства, бо кожна мова доповнює іншу, а разом – вони витвір світового колективного людського розуму (*Г. Нудьга*).

* * *

Слово – наше повнокровне життя, невмируще джерело поступу. З цього невичерпного джерела мовець здобуває не тільки знання про навколишній світ, а й моральні і естетичні оцінки та вподобання (*І. Вихованець*).

* * *

У народу є чаша, яку можна назвати оберегом вічності. Ту криницю живить потужна ріка мови, у неї впадають джерела казки, пісні, мрії, уяви, всеосяжної творчості. Народи, які не оберігають чашу пам'яті, неминуче гинуть (*О. Бердник*).

Рідний край. Малюнок
Марини Макарич, 14 років

* * *

Найбільше й найдорожче добро в кожного народу – це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, у яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподівання, розум, досвід (*Панас Мирний*).

* * *

Мова – це не просто спосіб спілкування, а щось більш значуще. Мова – це всі глибинні пласти духовного життя народу, його історична пам'ять, найцінніше надбання віків, мова – це ще й музика, мелодика, фарби, буття, сучасна художня, інтелектуальна і мисленнєва діяльність народу (*О. Гончар*).

* * *

Ніжна душа нашого народу бринить у слові. Слово, оповите любов'ю, вигранене вічністю, музично-незбагненне і сонячно-прозоре, заходить у серце і настроює струни ніжності. Ніжність у щасті, ніжність у сумі, ніжність у щемну годину. З ніжної душі – у слово ніжне й запашне, як розпростерта у світ неперевершена українська пісня, у слово-диво, у слово сонячно-кларнетне. Дивиться мудрими очима ніжність і промовляє до нас зелен-травою, яблуновоцвітною весною, червоним осіннім зойком клена – і ніжністю слова (*І. Вихованець*).

Поміркуйте

- Що може трапитися з людиною, коли її позбавити можливості спілкування?
- Які існують засоби спілкування? Чому мова серед них є найважливішим засобом?
- Які факти свідчать про те, що мова – засіб пізнання?
- Що, крім інформації, ми передаємо іншим людям, спілкуючись із ними за допомогою мови?

- Чи правильно кажуть, що мова – це носій культури?
- Чому мова – це скарбниця? Що треба зробити, щоб вона поповнювалася?
- Чи може суспільство функціонувати без мови?

Функція спілкування	Мова і мовлення належать до унікальних явищ людського життя і виконують у суспільстві різноманітні функції. Найважливіша з них – функція спілкування (комунікативна) . Завдяки мові люди спілкуються між собою, публічно висловлюють свою волю, бажання, прагнення й перестороги. Ще видатний французький письменник <i>Антуан де Сент-Екзюпері</i> писав, що найбільша у світі розкіш – це розкіш людського спілкування.
Пізнавальна функція	Крім того, мова є важливим засобом пізнання навколишнього світу, адже в ній нагромаджено досвід попередніх поколінь, який закодовано у слові. У кожній мові таким чином фіксується неповторна картина світу, багата інформація, яка потім засвоюється людиною.
Культурно-носна функція	Мова є носієм культури . Через мову відбувається засвоєння людиною культури свого та інших народів. Разом з мовою ми сприймаємо пісні, казки, жарти, звичаї й традиції народу.
Естетична функція	Якщо в побутовому мовленні мова виконує переважно функцію спілкування, то в художньому вона є засобом образотворення, виконує естетичну функцію, тобто є джерелом естетичної насолоди від сприйняття художнього образу. Мова допомагає сприймати й розуміти світ крізь призму прекрасного. Отже, вона є першоелементом культури й лежить в основі розвитку різних видів мистецтва, які мають естетичне значення в суспільстві.
Експресивна функція	Експресивна функція мови полягає в тому, що завдяки слову кожен з нас розкриває для інших людей свій неповторний внутрішній світ, світ своєрідних думок і почуттів. «Заговори, щоб я тебе побачив», – казали античні мудреці.

2. Мозковий штурм. Що є спільного для всіх функцій мови?

3. Прочитайте висловлювання і поміркуйте над поданими після них запитаннями.

* * *

Рідна мова – це найособистіша й найглибша сфера існування свого «я», коли воно є, своєї особистості і національної гідності (*І. Дзюба*).

* * *

Мова єднає між собою представників певного народу в часі і в просторі. Прилучення людини до рідної мови – це входження її в суспільство, підключення до колективного розуму. Усвідомлення себе як людини здійснюється через мову рідних дитині людей, а тому протягом усього свого життя кожен сприймає цю першу мову в оточенні

спогадів про батька й матір, братів і сестер, про рідний дім. Позбавити людину рідної мови – чи то згідно з її волею, чи всупереч їй – аморально: це те ж саме, що підрізати коріння її духовності (В. Русанівський).

* * *

Наша мова – найважливіша частина не лише нашої поведінки, а й нашої особистості, нашої душі, розуму, нашої здатності не піддаватися впливам середовища, якщо воно за-
тягує (Д. Лихачов).

* * *

Мовою не тільки визначається національний характер людини, її закладено в нас генетично, вона виступає тим успадкованим інструментом, який поєднує теперішні покоління з попередніми. Науковці стверджують, що сучасна електроніка дозволяє розрізнити національні особливості плачу новонародженої дитини. Здогад про генетичну спадковість мови ще в XVIII ст. висловив німецький філолог *Вільгельм фон Гумбольдт*. Він вважав, що мову закладено у вигляді коду в нейроклітинах людського мозку, що цей код генетично передається від батьків дітям. Теорія Гумбольдта знаходить підтвердження й у наш час. Сучасні вчені спостерегли, як чужа мова, насаджена в ранньому віці, гальмує розумовий розвиток людини (Г. Стульська).

Поміркуйте

- Серед учених існує думка про те, що людина може найбільше розвинути свій талант на основі рідної мови. З чим це пов'язано?
- Як ви вважаєте, чому не можна забувати рідну мову?
- Чому мову називають генетичним кодом народу?
- Як мова впливає на формування особистості?
- Яку роль відіграє мова в житті кожної людини?

Мова й особистість

Збагачуючись знаннями, відображеними в мові, людина формує себе як особистість. А під час повсякденного спілкування ми реалізовуємо себе, виявляючи своє ставлення до навколишнього світу. Насамперед мова сприяє національному самоототожненню. Так, українці Росії, Канади, Америки та інших країн, де є українська діаспора, виражають належність до українства українською мовою.

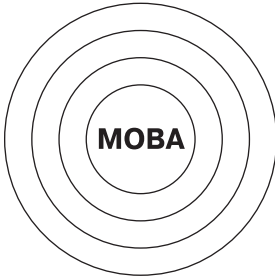
Особливо зростає роль мови в наш час, коли на неї покладається важливе завдання прилучення якнайбільшої кількості наших співгромадян до виявлених у слові національної духовності, моралі й культури.

4. Колективне завдання. Дайте кожен відповіді на подані запитання одним-двома словами. Узагальніть колективом усі учнівські відповіді і впишіть найвлучніші з них у заздалегідь накреслені на дошці схеми.

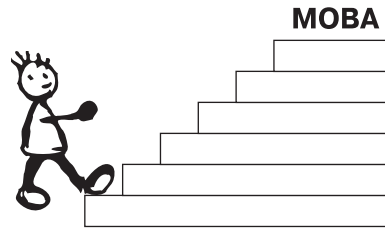

Плакат Соломії Старак, 14 років

1. Чим для людини є мова?

2. Чим збагачується людина, вивчаючи мову?

Право на життя

Безсмертя мови є часточкою безсмертя людини і її народу. Тому **потрібно берегти свою мову**, в якій відбилася душа народу, щоб донести до майбутніх поколінь найзаповітніші думки наших предків і сподівання наших сучасників:

Нас далеко чути, нас далеко видно,
Дмуть вітри історії в наші паруси.
Розвивайся й далі, мово наша рідна,
І про нас нащадкам вістку донеси.

(О. Підсуха)

? **Запитання і завдання для узагальнення**

1. Які функції виконує мова в суспільстві?
2. Яка основна функція мови? Які структурні одиниці мови виконують її?
3. Розкажіть про роль мови у формуванні й самовираженні особистості.
4. Аргументовано доведіть, що мова є найдивовижнішим явищем у світі.

5. Яким шляхом, на вашу думку, треба йти Україні, будуючи мовну політику?

6. Проведіть у класі конкурс на знання прислів'їв, приказок, афоризмів про мову, слово. Після закінчення конкурсу запишіть 2–5 таких висловів у свій зошит.

7. Складіть вірш або підготуйте усне повідомлення про функції мови в суспільстві.

Агатангел Кримський

Найвідомішим поліглотом України є, безперечно, академік Агатангел Кримський – видатний український сходознавець, історик, мовознавець, письменник і громадський діяч, людина універсальних знань і колосальної творчої спромоги. Він навіть не міг назвати точної кількості тих мов, які знав (а це були не тільки живі мови, але й мертві), проте приблизно окреслював їх число шістдесятма. Головна спеціалізація вченого – східні мови, з яких він залишив дуже багато перекладів, а також досліджував їхні особливості. Найбільше цей видатний поліглот вивчав саме українську мову.

Про його феноменальні мовні здібності ходили легенди, сучасники переказували численні комічні випадки, пов'язані з дивомовником. Ось один із таких випадків. Якось до Агатангела Кримського прийшов студент і під час розмови поцікавився, чи прийняв би професор його на роботу, якби він почав вивчати всі азійські мови, що їх знає Кримський. На це Агатангел Юхимович відповів: «Ні, але дуже радо прийняв би вас на роботу тоді, коли б ви вивчили всі ті європейські мови, яких я не знаю». Зрозуміло, що це було неможливо, оскільки таких мов у природі не існувало.

Цікаво знати

Дослідники українських прізвищ з'ясували, що найчисленнішою групою серед найменувань є ті, що утворилися від власних імен. Найпоширеніші прізвища, які походять від імені Іван (близько 130 форм), – *Іваненко, Іванишин, Іванів, Іванців, Івас, Іваниця, Іванченко...* Більше як півсотні прізвищ походять від таких імен, як *Григір, Михайло, Семен, Степан, Федір, Яків*.

Як це було

Синус і затока

Слово *синус* латинського походження і означає «затока». Який же зв'язок має затока із синусом?

Дугу кола можна уподібнити до зігнутого лука, а хорду, що її стягує, – до тятиви цього лука. Один індійський математик саме так і назвав свого часу півхорду – *тятивою*. Проте при перекладі індійського тексту арабські математики зіткнулися з проблемою: особливістю арабської мови є те, що в ній виписуються лише приголосні літери, а голосні пропускаються. Отже, голосні, ужиті в слові, доводиться встановлювати з контексту. Слово *затока* арабською має однакові приголосні зі словом *тятива*. Перекладач, який пізніше перекладав арабський текст латинською мовою, умулдирився прочитати його як *затока*, що латиною звучить як *синус*.

Культура мови починається із самоусвідомлення мовної особистості. Вона зароджується й розвивається там, де носіям національної літературної мови не байдуже, як вони говорять і пишуть, як сприймається їхня мова в різних суспільних середовищах, а також у контексті інших мов.

М. Пилинський

РІВНІ МОВНОЇ СИСТЕМИ. НОРМИ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ І СПІЛКУВАННЯ

Ви знатимете:

- рівні мовної системи та норми української літературної мови;
- види й засоби спілкування;
- вимоги до культури мовлення;
- особливості національного мовленнєвого етикету.

Ви вмітимете:

- спілкуватися відповідно до вимог культури мовлення;
- використовувати вербальні і невербальні засоби спілкування.

§ 1. Рівні мовної системи. Норми літературної мови

*Про рівні мовної системи, їхні одиниці та необхідність
дотримання норм літературної мови*

Пригадайте

- Які розділи мовознавства ви знаєте? Що вивчає кожен із них?

5. І. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Як ви розумієте твердження автора: «Мова є системою»? Які приклади інших систем ви могли б навести? Чим мовна система подібна до них?

Мова є системою. Система – це сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів. Якщо із системи вилучити якийсь елемент, вона не зможе функціонувати або її функціонування буде недостатньо ефективним. Уявіть собі, що з нашої мови зник звук [б]. У такому випадку слова, які мають цей звук, довелося б вимовляти без нього або замість нього вживати найближчий за звучанням до нього звук [п], що призвело б до непорозуміння (*М. Кочерган*).

ІІ. Наведіть кілька прикладів того, як вилучення окремого елемента із мовної системи може стати причиною непорозуміння.

Мовні рівні

Мовна система має **чотири рівні**. Найнижчим рівнем є **фонетичний**, далі йде **морфемний**, потім **лексичний**, і найвищим рівнем є **синтаксичний**. Кожен рівень має свою **одиницю**:

Одиниці мови

- фонетичний – звук;
- морфемний – морфему;
- лексичний – слово;
- синтаксичний – словосполучення, речення.

Мовні рівні не є автономними, незалежними. Морфемний рівень виражає найзагальніші елементи змісту і готує матеріал для побудови слів. На лексичному рівні формуються конкретні елементи змісту, але це ще не сам зміст. На рівні словосполучення актуалізуються, уточнюються потрібні для вираження змісту значення слів. Зміст виражається через речення, яке є основним знаком мовлення. На рівні тексту змісти окремих речень зливаються, взаємодоповнюються і таким чином передають не ізольовані деталі дійсності чи окремі думки, а цілісну картину в її динаміці й розвитку.

Така логічна схема більш-менш однакова для всіх мов. Але чим глибше ми проникаємо в структуру мови, тим більше виявляється її своєрідність.

Зміни мовної системи

Рівні мови можуть змінюватися. Найбільш чутливою до змін у суспільстві є **лексика**. Одні слова з'являються в мові (*саміт, електорат, портфоліо*), інші зникають.

Щоправда, основний словниковий склад змінюється повільно. За даними американського мовознавця *М. Сводеша*, за 1000 років змінюється 20 % слів основного словникового фонду. Повільніше за словниковий склад змінюється **фонетика**. Зміни у фонетиці важко помітити протягом життя одного покоління. Однак фонетичні зміни все ж мають місце. Наприклад, у давньоукраїнській мові зникли голосні звуки [ѣ] і [ѥ], звук [ѥ] перейшов у [і], стало діяти чергування [о], [е] з [і] в закритому складі тощо.

6. Мозковий штурм. Що є спільного й відмінного між звуком, словом і реченням?

7. I. Прочитайте виразно вірш, визначте його основний мотив. Поясніть, як ви розумієте зміст двох перших рядків.

М. Алексоматі.
Побачення (фрагмент)

І кохання має пори року,
Має вихідні й святкові дні,
То воно дає гіркі уроки,
То майне прощально вдалині.
То в життєвих нетрях заблукає
Й, повернувшись, упаде до ніг.
І на всій землі того немає,
Хто б йому простить цього не міг.
Скільки сліз пролито через нього,
Та вирує пристрасть в нім яка!
І хоч терном встелена дорога,
Та ніхто із неї не зверта.

(Г. Дудка)

II. На основі тексту покажіть функціонування в мовній системі чотирьох рівнів. Наведіть приклади одиниць кожного рівня. Який із рівнів реалізується лише в усному мовленні?

III. Запишіть вірш під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Обґрунтуйте орфограми та пунктограми. Накресліть схему останнього речення.

8. I. Прочитайте текст. Визначте його тему та мікротеми. Обґрунтуйте поділ тексту на абзаци. До якого стилю мовлення він належить?

КУДИ ПЛИВЕ МІСТО

У XIX столітті про катастрофічні наслідки глобального потепління ще й не чули, вважаючи його початком райського життя для землян. Тоді мріяли про різні способи покращення клімату.

Один учений, наприклад, запропонував розтопити льоди, посипавши чорним пилом арктичну кригу, адже темний колір добре притягує сонячну енергію. Понад 100 років тому не зважали на те, що рівень води підвищиться. Навпаки, сподівалися, що на узбережжі Північного Льодовитого океану стане значно тепліше. Отоді, мовляв, людство не знатиме горя-біди, сіятиме на Півночі пшеничку та садитиме картопельку. А рясні дощі, може, випадуть аж в азійських та африканських пустелях.

Зараз учені далекі від думки влаштувати з доброго дива новий все-світній потоп. Їх тривожить загроза танення крижаної шапки Землі. Тож найвидатніші уми планети пропонують свої проекти, як цього уникнути. По-перше, радять вивести на космічну орбіту величезні дзеркала, що відбиватимуть надлишки сонячної енергії, по-друге, розпилювати в атмосфері хімічні речовини, які б не пропускали частину сонячних променів до земної поверхні, по-третє, вивести рослини з листям, що відбивало б сонячне проміння.

О. Шовкуненко. Криголам

Поки вчені роблять свою справу, **архітектори** обмірковують, як ми житимемо, коли вся поверхня Землі опиниться під водою. За прогнозами, протягом ХХІ століття рівень Світового океану підніметься на 20–90 см!

Нещодавно **зодчі** запропонували проект плавучих міст-островів, що нагадують велетенські лілії. Такі міста триматимуться на воді, як поплавки, і вмістатимуть до 50 тисяч мешканців. Життя городян забезпечать екологічно чисті види енергії – вітру, сонця, припливів і відливів; а рослини, якими ці міста будуть озеленені, постачатимуть смачні овочі та фрукти (*Із журналу*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте, які речення – прості чи складні – переважають у тексті. Як ви думаєте, чому? Які з цих двох видів речень допомагають повніше передати думку, точніше виразити зв'язки між явищами?

2. Запишіть у фонетичній транскрипції чотири слова (на вибір), у яких є букви, що позначають два звуки.

3. Знайдіть слова із суфіксами, які надають словам зменшено-пестливого відтінку. З якою метою використано ці слова в тексті?

4. Випишіть словосполучення, характерні для наукового стилю мовлення. Визначте головне та залежне слово в кожному словосполученні.

5. Випишіть із речень тексту вставні слова. Яку роль відіграють вони в структурі тексту?

 6. З'ясуйте за тлумачним словником лексичне значення двох виділених слів. Чи є вони синонімічними? З якою метою в тексті використано обидва слова?

9. І. Спишіть речення. Підкресліть члени речення та надпишіть над кожним словом його частину мови. Випишіть словосполучення.

Похилився колос на долоню, довгим вусом шепче про врожай (*II. Дорошко*).

II. **Два – чотири – всі разом.** Доберіть до кожного повнозначного слова спільнокореневі. Виділіть словотворчі суфікси та префікси.

Норми мови

Упорядкованості мовній системі надають **мовні норми**. Норма властива кожній національній літературній мові як основна і необхідна умова її існування й повноцінного функціонування в суспільстві.

Мовна норма – це сукупність мовних засобів, що вважаються правильними і сприймаються носіями мови як зразок суспільного спілкування в певний період розвитку мови і суспільства.

Ознаки мовної норми

Визначальними **ознаками мовної норми** є гнучка стабільність, варіантність, дотримання усталених, загальноприйнятих правил щодо слововживання, написання, наголошування слів, граматичного оформлення висловлювання. Порушення літературної мовної норми спричиняються, наприклад, сплутуванням слів, що мають близьке звучання, але відмінне лексичне значення (*тактовний* – *тактичний*, *талан* – *талант*); впливом діалектної вимови (*хожу*, *ходю* замість літературного *ходжу*); незнанням законів синтаксичної сполучуваності слів (*молодший брата* замість нормативного *молодший за брата*) тощо.

Мовні норми і стиль

Мовні норми є спільними для різних стилів мовлення. Проте кожен з них має і свою специфічну – внутрішню – норму. Наприклад, використання слів *привіт! бувай!* у значенні одиниць мовного етикету для сучасної української літературної мови є нормативним. Однак внутрішня норма **офіційно-ділового** стилю не допускає вживання цих слів у своїх текстах. Для стильової ж норми **розмовного** мовлення названі слова є цілком прийнятними.

Зверніть увагу! Закони писемної мови зібрані в «Українському правописі» (редакція 1993 року). У цьому документі відтворено основні правила граматики, орфоєпії, графіки. Усе, що суперечить цим правилам, є порушенням норми. Ілюстрації до наведених правил ви знайдете в словниках.

Види норм

Норми української літературної мови поділяються на *орфоєпічні, лексичні, граматичні* (морфологічні, синтаксичні), *стилістичні, орфографічні, пунктуаційні*.

Види норм української літературної мови	
Орфоєпічні	Регулюють наголошування слів, а також вимову голосних і приголосних звуків
Лексичні	Визначають можливості використання слова відповідно до лексичного значення та його відтінків, а також правила сполучуваності слів у реченні
Морфологічні	Визначають літературні форми слів

Види норм української літературної мови	
Синтаксичні	Визначають правила побудови словосполучень і речень
Стилістичні	Визначають доцільність використання мовних одиниць різних рівнів у тому чи іншому стилі мовлення
Орфографічні	Визначають правила написання слів
Пунктуаційні	Фіксують систему правил уживання розділових знаків

Сфера застосування норм

Мовні норми різняться **сферою застосування**. Наприклад, орфографічні і пунктуаційні норми стосуються лише письма, а орфоепічні реалізуються тільки в усному мовленні. Частина норм є актуальною як для письма, так і для усного мовлення. Такими є норми, що стосуються лексичного складу мови або утворення форми слова чи побудови речення згідно з граматичними правилами.

10. Прочитайте висловлювання відомого українського мовознавця. Поміркуйте, чи має право носій мови ігнорувати установлені мовні норми, якщо його смаки й оцінки не збігаються з ними.

З погляду суто наукового не можна говорити, що в мові що-небудь є правильне або неправильне, – бо все, що є в мові, має причини своєї появи, отже, по-своєму обґрунтоване. Однак практичні потреби порозуміння, спілкування і закріплення національної єдності владно вимагають, щоб норми були і щоб у мові засуджувалося все те, що цим нормам не відповідає (Ю. Шерех).

11. І. Прочитайте типові мовні звороти, що вживаються в автобіографії, характеристики. Які норми в них порушено? Запишіть правильно.

Підвищення в посаді, урядові винагороди, робота по сумісництву, по закінченню, поступити в інститут, приймати участь, працюю в якості вчителя, написати свою власну біографію, працюючи на даній посаді, вдосконалив знання по роботі, інженер по обслуговуванню, відношення в колективі, відношення до роботи, гармонічний розвиток, особовий приклад, отримувати досвід, курси по вивченню іноземних мов.

ІІ. З двома зворотами складіть і запишіть речення, характерні для вищезгаданих ділових паперів.

12. І. Спишіть речення. Розставте пропущені розділові знаки відповідно до пунктуаційних норм. Обґрунтуйте орфограми.

1. Криниця розбалакалась з відром і вікна променями протирають очі (Н. Гнатюк). 2. Уміння розв'язувати задачі таке ж практичне мистецтво як і вміння плавати бігати чи танцювати (Д. Пойя). 3. Почалося у сонця

безсоння і подовшали раптом дні (В. Симоненко). 4. Вже листопад підкрався з-за дубів і гай знімає золоту перуку (Л. Костенко). 5. Тихі води дніпрові я стрічав у дорозі сині хмари діброви спілі ранки та грози (А. Малишко). 6. Натрудившись у квітні перецвівши у маю йдуть дерева перелітні в повінь лагідну свою (М. Рильський). 7. Край прогнутого вечорового неба врзаючись у зоряну імлу і досі трудиться старий нагорблений вітряк (М. Стельмах).

II. Назвіть, чим ускладнено кожне речення. Знайдіть і підкресліть у двох реченнях дієприслівникові звороти.

Із глибин мовознавства

Мовні норми з часом можуть змінюватися, утрачати силу. Ці зміни вивчають мовознавці і на ґрунті досліджень формують нові правила чи редагують існуючі. Іноді в мові співіснує кілька норм. Сучасна українська літературна мова має значну кількість варіантів на різних рівнях, наприклад на фонетичному (*за́га́дка, по́мі́лка, за́вжди́*), морфологічному (*подарунок сину – подарунок синові, п'ятьма – п'ятьома*) тощо.

13. Попрацюйте в парах. Запишіть по черзі словосполучення, добираючи з дужок найбільш точне слово. Мотивуйте свій вибір.

(Прихильник, шанувальник, послідовник) таланту; (доступний, зрозумілий, досяжний) виклад; (обіймати, сягати, охоплювати) посаду; (свідцтво, посвідчення, посвідка) про народження; (сперечання, спір, дискусія) у пресі; (говорити, казати, висловлювати) думки; (оплачувати, сплачувати, платити) борги; (діставати, здобувати, набувати) освіту; (вичерпна, фундаментальна, глибока) відповідь; (хиба, помилка, вада) в розрахунках; (проведення, здійснення) валютних операцій.

14. Мікрофон. Чи згодні ви з твердженням польського письменника Адама Міцкевича: «Одного неточного, невдало сказаного або хоча б погано вимовленого слова іноді досить, щоб зіпсувати все враження»? Обґрунтуйте свою відповідь.

15. Відредагуйте подані речення відповідно до норм літературної мови і запишіть.

1. Слухачі не зрозуміли смислу нового терміна. 2. Від сьогодні він звільнений із цієї посади. 3. Відношення між учнями та вчителями мають бути доброзичливими. 4. Для капітального ремонту нам підійде любий матеріал. 5. У цьому році я завершую навчання в інституті. 6. У відповідності з рішенням журі перемогу було присуджено наймолодшому учаснику. 7. Передсвяткова виставка-продаж відбудеться за адресом: вулиця Дмитрівська, 34. 8. Завдання потрібно виконати при всіх обставинах. 9. При відсутності старости класу його заміщає хтось другий. 10. Так як оратор не додержувався регламенту, то голова зборів лишив його слова.

16. І. Порівняйте наведені тексти. Визначте тему, стиль і тип мовлення кожного з них. Яким завданням підпорядковується добір мовних засобів у цих текстах? Чи дотримано стилістичних норм?

1. Дуб звичайний – однодомна рослина родини букових. Дерево 20–50 м заввишки, з широкою неправильною кроною. Молоді гілки зе-

ленувато-бурі або червонуваті, голі або ледве опушені. Кора на стовбурі і багаторічних гілках темно-сіра. Листки короткочерешкові, видовжено-оберненояцеподібні, перистолопатові, біля основи – з вушками. Цвіте протягом квітня – травня; плодоносить у вересні – жовтні.

Утворює чисті насадження або росте в суміші з іншими породами майже по всій території України (З енциклопедичного довідника).

Г. Толпекін. Дубовий гай

2. У багатьох чудових українських народних піснях оспівано зеленого патріарха лісів. У багатьох віршах постає він як символ незламної сили, могутності та переможного довголіття!

Дуб і справді живе надзвичайно довго. У селі Верхня Хортиця, яке нині перетворилося на передмістя Запоріжжя, височить старезний дуб-велетень, вік якого – понад вісімсот років. Ще за часів Київської Русі з брунатного жолудя проклюнувся паросток і, набираючи сили, згодом перетворився на могутнє розлоге дерево. Під ним проходили слов'янські племена, мешканці південних степів, у його затінку відпочивали, ховалися від дощу або палючого сонця. Нині над дубом-велетнем мчать реактивні лайнери, пролітають штучні супутники Землі, а він, як і колись, живе, зеленіє, задумливо шумить серед безкраїх рідних обширів (С. Івченко).

II. Перекажіть усно другий текст. Завершіть переказ висновком про такі риси людини, як незламність, могутність і стійкість, символом яких є дуб.

17. Відредагуйте текст. Поясніть типові помилки у вживанні лексичних засобів.

Галина перебувала на підприємстві на гарному рахунку. Вона домоглася успіху шляхом сумлінної праці. Хоч на початку з нею і не хотіли рахуватися. Це їй коштувало чимало зусиль. Трудова наполегливість викликається заінтересованістю дівчини в збільшенні виходу продукції. І цього аж ніяк не можна скинути з рахівниці. Збоку вона виглядала цілком щасливою. Спочатку вона лише намацувала новий стиль в роботі, та згодом розгорнула свою діяльність. У кінцевому рахунку вона перемогла (За К. Гордієнком).

18. **Мозковий штурм.** Як відомо, мова – це одночасно і жива діяльність, і продукт минулого. Стосовно цього доведіть або спростуйте тезу: «Мовна норма – категорія історична». Скористайтеся пам'яткою «Як довести думку», вміщеною наприкінці підручника.

1. Мова має чотири рівні, які утворюють загальну систему мови. Кожен рівень має свою одиницю і вивчається окремим розділом мовознавства.
2. Унормованість літературної мови є її найголовнішою ознакою. Опанування норм сприяє підвищенню культури мовлення.

§ 2. Культура мовлення

Про основні вимоги до культури мовлення, а також про типові мовленнєві помилки та способи їх усунення

Пригадайте

- Яке мовлення вважається доречним, точним і змістовним?
- Що означає говорити й писати правильно?

19. І. Прочитайте текст. Як автор тлумачить поняття *культура* і *мовна культура*? Користуючись довідниковою літературою, дайте визначення термінів *культура* і *культура мовлення*. Порівняйте визначення, знайдені вами, з авторськими тлумаченнями.

ЛЮДИНА І КУЛЬТУРА

Людина створила культуру, а культура – людину. Людина реалізується в культурі думки, культурі праці й культурі мови.

Культура – це не тільки все те, що створено руками й розумом людини, а й вироблений віками спосіб суспільного поведіння, що виражається в народних звичаях, віруваннях, у ставленні один до одного, до праці, до мови.

Мовна культура – це надійна опора у вираженні незалежності думки, розвиненості людських почуттів, у вихованні діяльного, справжнього патріотизму. Культура мови передбачає вироблення етичних норм міжнародного спілкування, які характеризують загальну культуру нашого сучасника (*В. Русанівський*).

ІІ. Поясніть, як ви розумієте зміст першого речення тексту. Чи погоджуєтеся ви з автором?

Поняття культури мовлення

Культура мовлення – це дотримання мовцями ustalених мовних норм усної і писемної форм літературної мови та майстерне використання виражальних засобів мови залежно від стилю, жанру, типу мовлення.

Крім того, культура мовлення – це і відповідний розділ мовознавства, який розробляє правила вимови, наголошення, слововживання, формотворення, побудови словосполучень і речень та вимагає від мовців їх неухильного дотримання.

Значення культури мовлення

Володіючи нормами культури мовлення, можна уникнути багатьох проблем, конфліктів, швидше досягти життєвих цілей. **Мовлення людини – це своєрідна візитна картка, це свідчення рівня освіченості особи, її культури, а разом з тим – це і показник культури суспільства.** Словесний бруд, що заповнює мовлення громадян, мовленнєвий примітивізм, вульгарщина – тривожні симптоми духовного нездоров'я народу. Ще мудрий Езоп довів, що наше слово – це і найкраще, що є в розпорядженні людини, і найгірше, чим вона володіє.

Основні вимоги до культури мовлення	
Якості мовлення	Правила мовлення
Змістовність	Продумувати тему й основну думку висловлювання; підпорядковувати матеріал темі й основній думці; говорити й писати лише те, що добре відомо; не говорити й не писати зайвого
Логічна послідовність	Говорити й писати послідовно, забезпечувати смислові зв'язки між словами і реченнями в тексті, систематизувати дібраний матеріал
Багатство мовних засобів	Використовувати різноманітні мовні засоби (слова, словосполучення, речення), уникати невиправданого повторення слів, однотипних синтаксичних конструкцій
Виразність	Добирати слова й будувати речення так, щоб якнайкраще передати думку, бути оригінальним у висловлюванні
Точність	Знати предмет мовлення й закони літературної мови, добирати слова й будувати речення так, щоб найточніше передати зміст висловлювання, правильно використовувати багатозначні слова, синоніми, омоніми, антоніми, пароніми, фразеологізми
Доречність	Ураховувати адресата висловлювання, як буде сприйняте сказане, за яких обставин відбувається спілкування
Правильність	Дотримуватись орфоепічних, лексичних, фразеологічних, словотворчих, граматичних, орфографічних, пунктуаційних та стилістичних правил літературної мови

Грамотність і багатство мовлення

Основою мовленнєвої культури є **грамотність**, тобто дотримання загальноприйнятих літературних норм у користуванні лексичними, фонетичними, морфологічними, синтаксичними і стилістичними засобами мови. Але мовлення має бути не тільки правильним, а й **лексично багатим, синтаксично різноманітним**. Щоб цього досягти, потрібно вслухатися в живе мовлення, вдумливо читати різну літературу, звертаючи увагу на вживання окремих слів, на особливо вдалі висловлювання, на побудову речень. Треба активно розвивати своє мовлення: усно й письмово викладати думки, виправляти себе, перебудовувати сказане, шукати найкращі варіанти висловлювання.

Багатство мовлення визначається **смисловим насиченням** слова, що створюється правильним і доречним застосуванням у мовленні синонімів, омонімів, паронімів, багатозначних слів. **Емоційне забарвлення** текст отримує завдяки використанню різних суфіксів, фразеологізмів, прислів'їв, приказок.

Значно збіднюють мову, роблять її невиразною штампи та канцеляризми. Наприклад: *з якого питання? замість чому?; спрямувати увагу на виконання завдань замість старанно виконувати завдання*. Такі вислови доречні лише в офіційно-діловому спілкуванні. Засмічують мову слова-паразити (*так би мовити, значить, власне кажучи*), паузи вагання (*е-е..., гм..., той..., ну...*), лайливі слова та нецензурні вислови, просторіччя тощо. Потрібно також доречно вживати терміни та іншомовні слова.

Зверніть увагу! Культура мовлення тісно пов'язана з культурою мислення. Якщо людина ясно, логічно мислить, то й мовлення в неї ясне, логічне. І навпаки, якщо в людини немає думок, якщо вона говорить про те, чого не розуміє, то й мовлення в неї плутане, беззмістовне.

20. І. Прочитайте текст. Визначте його тему та основну думку. Поясніть, чому пісню вважають душею народу.

ПІСНЯ-ПЕРЕМОГА

Коли Творець подарував Україні Пісню – пісенною стала Душа українців. З Піснею вони працювали, святкували, проводжали родаків до вогнищ предків, ставали удатнішими, славнішими.

Уже мала Пісня новонароджених донечок: Веснянку, Купайличку, Весільничку. Слава про те диво по всіх усядах гордо котилася!

Не міг змиритися з такою красою, з таким успіхом Рода-Творця Чорнобог. Тож якось, коли вдосвіта Пісня з доньками молилася у своєму Храмі, незчисленне військо Темряви оточило їх, густим непроглядним мороком закрило від Ока Сонця.

– Побачимо, – мовив до Пісні Чорнобог, – як люди тебе люблять, як визволяти кинуться! А без живильної енергії світла ти хутко зачахнеш!

Спершу, і справді, усі лише слізно журилися, але скоро сміливіші рушили до Храму Пісні, який височів на найвищій горі. Та дорога була надзвичайно важкою. Люди терпіли холод, голод, ранилися об гостре каміння, зривалися в прірву... Слабодухі повернулися, мовляв: жили ж собі якось без пісень, то й далі проживемо. Але найвитриваліші і найхоробріші, ті, що усвідомили глибину, ширину, висоту сутності Людини, із запаленими факелами, свічками, з гілочками дерева верби (з неї вони майстрували бандури, вважали символом Матері Всесвіту і провісницею Весни) все ж дійшли до оточеного злими силами Храму, де на них оскаженило накопився чорний Смерч. Погасив факели і свічки, крутив людей по землі, шматував одяг і тіло. Здавалося – це вже кінець... Та раптом вербові гілочки задзвеніли бандурно і... розквітли!

Це Сонце, почувши тривожну, сигнальну музику верби, послало на ті звуки свої промінці. Темрява ро-

В. Ольдрих. Чарівний концерт

зірвалася на шматки – і золотими потоками поллялося світло! Нажахані вояки Пітьми з криками рвонули навітікача.

А знесилена Пісня стріпнула веселковими крильми, злострунним волоссям і заспівала, а разом з нею співали ледь живі люди. І від тої незнищенної енергії народилася ще одна донька Пісні – Пісня-Перемога (Н. Петрук).

II. Проаналізуйте текст стосовно дотримання в ньому вимог культури мовлення. Скористайтеся відповідною таблицею параграфа.

III. Складіть і запишіть план тексту. За планом стисло перекажіть прочитане (усно). Дотримуйтеся логічності та точності мовлення.

Мовленнєва ситуація

Прийшовши з магазину, хлопчик на обгортці одного з молочних продуктів прочитав уголос: «Продукція нашого заводу надзвичайно корислива».

– Ой, краще не їсти цієї продукції, – сказала бабуся.

– Чому? – здивувався онук.

– Бо вона в них «схильна до наживи».

Як ви думаєте, чому такий висновок зробила бабуся? Обґрунтуйте свою відповідь.

21. З'ясуйте лексичні значення поданих слів-паронімів. Складіть і запишіть з ними словосполучення. За потреби скористайтеся тлумачним словником або словником паронімів.

Військовий – воєнний; особовий – особистий; афект – ефект; ефектний – ефективний; авторитетний – авторитарний; корисний – корисливий; пам'ятка – пам'ятник; показник – покажчик; кампанія – компанія.

22. I. Спишіть речення, вставляючи на місці крапок синонімічні сполучні слова який, що, котрий як засіб зв'язку підрядних частин. Чи допомогла вам варіативність сполучних засобів уникнути однотипності й урізноманітнити мовлення?

Зайшов до історичного музею, дивився на речі, ... якимсь чином не згоріли в часі, на зброю, ... якимсь чином не заржавіла, на книги, ... випускалися бозна-як давно і ... горталися впродовж сторіч новими й новими людьми, ... шукали в них загадки вічного (За В. Шевчуком).

II. Накресліть схему речення, визначте його вид. Підкресліть вставлені вами слова як члени речення.

23. Відредагуйте речення. Поясніть суть допущених помилок. Відредаговані речення запишіть. Скористайтеся поданою нижче довідкою.

1. Питання йшло про нове будівництво школи на протязі року. 2. На нараді було розглянуто комплекс питань, пов'язаних з аграрним комплексом. 3. Текст заяви має бути лаконічним і стислим. 4. Публіка захоплено слухала тріо з трьох виконавців. 5. Питання про цей апарат досліджувалося в кількох дослідженнях. 6. У подальшому майбутньому підприємство планує покращити результати роботи. 7. У травні місяці кияни святкують день міста. 8. Своєю працею працівники галузі зміцню-

ють економіку держави. 9. Ми завжди пам'ятаємо і не забуваємо початкові сторінки історії нашої країни. 10. Відкривши очі, він побачив, що світло в кімнаті вже виключено, а у відкрите вікно летить яскраве сонячне проміння.

Довідка

Правильно	Неправильно
<i>Йдеться про навчання. Розплющити очі після сну. Я пам'ятаю про вас. Вибачте.</i>	<i>Мова йде про навчання. Розкрити очі після сну. Я пам'ятаю і не забуваю про вас. Я вибачаюся.</i>

24. Мозковий штурм. Чому мовну культуру вважають опорою у вираженні думки, розвиненості почуттів?

 25. З'ясуйте лексичні значення слів, які записані першими в кожному синонімічному ряді. Визначте, яке з наведених слів синонімічного ряду буде точнішим, доцільнішим, найбільш придатним у тому чи іншому конкретному випадку. За потреби скористайтеся тлумачним словником або словником синонімів.

Авторитет – повага, пошана, престиж, вага.

Аргумент – доказ, підстава, обґрунтування, мотив.

Дефект – помилка, прорахунок, хиба, вада.

Ремонтувати – лагодити, налагоджувати, виправляти, відновлювати.

Чіткий – ясний, очевидний, недвозначний, однозначний.

Екстрений – негайний, спішний, терміновий, надзвичайний, невідкладний.

Енергійний – рішучий, наполегливий, активний, працьовитий.

Основний – головний, найважливіший, найактуальніший, першочерговий.

Стимул – причина, поштовх, рушійна сила, імпульс.

II. Складіть і запишіть речення з кожним словом одного з синонімічних рядів (на вибір).

26. Мікрофон. Як ви розумієте вислів французького письменника Франсуа де Ларошфуко: «Істинне красномовство полягає в тому, щоб сказати все, що треба, але не більше»? Чи тотожні поняття багато говорити й багато сказати?

27. I. Прочитайте текст. Поміркуйте, які якості мовлення порушено в ньому, чи всі слова вжито доречно.

ПОВНА КОНСОЛІДАЦІЯ

Добрий день, Поліно Платонівно!

Не знайшовши консенсусу, ти незначну конфронтацію так близько прийняла до серця, що навіть не погодилася на деякий консорціум і вирішила припинити наші стосунки.

Я ще раз офіційно заявляю, що ніякої альтернативної тобі особи в мене немає. У тому, що часто приходив пізно, винувати брифінги, бо я маю високий рейтинг і мені доручали їх проводити.

Сподіваюся, що ти все добре обміркуєш, прийдеш до конверсії і, незважаючи на плюралізм наших думок, повернешся і в нас з'явиться повна консолідація.

Усе буде о'кей. Чекаю. Кирило (Ф. Лузан).

II. Випишіть слова іншомовного походження і, скориставшись словником іншомовних слів, доберіть до них українські відповідники. Прочитайте текст удруге, замінюючи слова іншомовного походження українськими відповідниками. Як це вплинуло на емоційне забарвлення тексту?

28. I. Прочитайте вголос вірш з правильною інтонацією. Які мовні засоби допомагають автору досягти образності й виразності тексту?

Прицокало, прибилося, притекло,
Припало, пригорнулось, причинилось,
Заплакало і – никма утекло
Чорняве полум'я з печальними очима.

До телефону – він його не бачив.
Хоч телефон – сюди-туди: нема!
А ніч, а дощ, а град по ринвах **скаче**,
І груша з грушами прибилась до вікна.

Прицокало, прибилося, прилюбилось...
Узяв у голову, чи, може, так – приснилось!

Чорняве полум'я, чорняву ту **завію**
Узяв у душу, як блакитний сон.
А чути плач – то плаче телефон,
Просунувши у ніч свою холодну шию.

(М. Вінграновський)

II. **Два – чотири – всі разом.** Доберіть синоніми до виділених слів. За потреби скористайтеся словником синонімів.

29. I. Поясніть лексичне значення поданих фразеологізмів. Походження яких із них ви можете пояснити? Які помилки трапляються при використанні фразеологізмів у мовленні?

Колесо історії, наріжний камінь, тернистий шлях, титанічна боротьба, берегти як зіницю ока, вогнем і мечем, альфа і омега, манна небесна, грати першу скрипку, покласти в довгий ящик, за сімома замками, вітер у голові, бісики пускати, перейти рубікон, вивести на чисту воду, розставити всі крапки над «і», сидіти на шиї, повіяло іншим вітром, піти за вітром, дрижаки хапати.

II. Складіть і запишіть два речення з фразеологізмами. Підкресліть фразеологізми як члени речення.

Зверніть увагу! Окремі поняття можуть передаватися різними частинами мови. Наприклад: іменником і дієсловом (*ходьба – ходити*), прикметником і іменником (*мудрий – мудрість*) та ін. Це дає змогу уникати одноманітності та урізноманітнювати текст.

Порівняйте:

успішно виконав завдання – виконав завдання з успіхом
побачив Марусину доньку – побачив доньку Марусі
потребує санаторного лікування – потребує лікування в санаторії

С. Васильківський. Монастир. Пейзаж

30. Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

Варіант А. Напишіть твір-опис за картиною С. Васильківського «Монастир. Пейзаж», дотримуючись точності й логічності мовлення та використовуючи різноманітні мовні засоби для уникнення одноманітності.

Варіант Б. Напишіть твір-розповідь на одну з тем: «Жертовність у житті людини», «Тепло отчого дому», «У вирій відлітають журавлі». Зверніть увагу на змістовність висловлювання та логічну послідовність.

ВИСНОВКИ

1. Культура мовлення залежить від кожного мовця, від того, яку він створює навколо себе комунікативну ситуацію, мовну ауру.
2. Важливо дбати про те, щоб мовлення було змістовним, логічно послідовним, багатим, виразним, точним, доречним, правильним.

§ 3. Спілкування. Мовленнєва діяльність

*Про сутність спілкування та його види,
а також про вербальні й невербальні засоби спілкування
в різних видах мовленнєвої діяльності*

Пригадайте

- Які особливості усного й писемного спілкування?
- З якою метою в мовленні використовуються міміка й жести?

31. І. Прочитайте виразно за особами вірш Ліни Костенко, передаючи інтонацією почуття і настрій співрозмовників.

ПІНГ-ПОНГ

- добридень –
- здрастуйте –
- як справи? –
- спасибі – добре – як у вас?

– робота – літо – спека – спрага –
 – а настрій? –
 – добре –
 – все гаразд –
 – неправда – очі –
 – вам здалося –
 – ви зблідли –
 – обережно – м'яч!
 – вогнем мовчання зайнялося –
 схрестились погляди – пробач –
 кажи слова легкі й порожні –
 кажи їх знов –
 кажи їх знов! –
 а так дивитися не можна
 в настільнім тенісі розмов.

Г. Шпонько. Гра в пінг-понг

II. Поміркуйте, яку основну думку висловлено у вірші. Поясніть його назву. Від чого застерігає поетеса? Чи лише про випадкову зустріч йдеться у творі?

Спілкування

Спілкування – це обмін інформацією, передача її однією людиною іншій.

У процесі спілкування можна пізнати інших людей, обмінятися з ними інформацією, співпрацювати з ними і водночас пережити емоційний стан, що виникає в результаті цього.

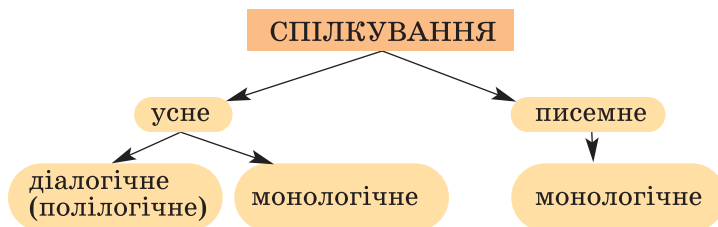
Здібність до спілкування завжди була однією з найважливіших людських якостей. До людей, які легко вступають у контакт і вміють привернути увагу до себе, ставляться із симпатією. Із замкнутими людьми намагаються обмежити контакти або взагалі уникати їх.

Мовленнєва ситуація

Під час спілкування дуже важливо будувати свої висловлювання з урахуванням **мовленнєвої ситуації**. Основними її умовами є: адресат мовлення, тема й основна думка висловлювання, мета і місце спілкування.

Усне та писемне спілкування

Спілкування може бути **усним** та **писемним**.

У сукупності основних мовних засобів (у лексиці, фонетиці, граматиці) усне й писемне спілкування майже не розрізняються, але їм властиві й **специфічні ознаки**. Основна відмінність полягає в тому, що усне спілкування розраховане на слухове сприйняття, найчастіше нетривале, неповторюване, а писемне – на зорове сприйняття,

яке може відтворюватися без змін багаторазово й передбачає попередній аналіз. Писемне спілкування пов'язане з обдумуванням. Усне спілкування звичайно є імпровізованим, чітко індивідуалізованим, емоційним та експресивним.

Писемне спілкування характеризується точнішим слововживанням, більшою кількістю абстрактної та термінологічної лексики, широким використанням складних синтаксичних конструкцій, відокремлених членів речення, вставних слів.

В усному спілкуванні часто поєднуються різностильові елементи (просторічні слова, діалектизми, жаргонізми тощо). Для усного спілкування типовим є вживання простих синтаксичних конструкцій.

32. Мозковий штурм. Чому французький письменник Жан де Лабрюйєр вважав, що «в усне мовлення можна вкласти ще тонший смисл, ніж у писемне»?

Контактне й дистанційне спілкування

За характером зв'язку спілкування поділяється на:

- контактне (безпосереднє, один на один);
- дистанційне (опосередковане, за допомогою письмових чи технічних засобів, віддалених у часі чи в просторі учасників спілкування).

Вербальне й невербальне спілкування

За використанням знакових систем виділяють такі **види спілкування**:

- вербальне (словесне);
- невербальне (безсловесне).

За деякими даними, 50–70 % інформації від співрозмовника ми отримуємо невербальним каналом. Понад дві тисячі років тому китайський мудрець *Лу Ван* випадково зустрів незнайомого юнака, якому віддав за дружину свою доньку. Прозірливості мудреця можна дивуватися: через кілька років юнак проголосив себе повелителем Піднебесної, першим імператором династії Хань. Щасливий тесть стверджував, що виняткові здібності та велике майбутнє він прочитав у рисах обличчя незнайомця.

Невербальні засоби спілкування доволі різноманітні.

Невербальні засоби спілкування	
Візуальні засоби	Міміка, жести, просторова дистанція, поза, постава, зовнішній вигляд
Аудіальні засоби	Якість голосу, його діапазон, темп, ритм, висота звуку, мовні паузи, сміх, плач, зітхання, плескання, кашель тощо
Тактильні засоби	Потискання рук, обійми, поцілунки, поплескування по плечах тощо
Ольфакторні засоби	Запахи навколишнього світу, природні та штучні запахи людини

Міміка та жести

Трактуючи невербальні засоби спілкування, варто звернути увагу на **національні традиції співрозмовників**. Наприклад, майже всі європейці, хитаючи головою зверху вниз, передають згоду, болгарини – незгоду, японці підтверджують, що уважно слухають співрозмовника. Для китайців підняті брови – знак гніву, а для американців – властива їм манера здивування.

Значення багатьох рухів і жестів зумовлені культурним середовищем, у якому ми живемо.

Жестом і мімікою треба вміти користуватися для посилення **смісловій виразності**, пам'ятаючи при цьому, що жести втрачають свою виразність при частому повторенні, що запас жестів у кожної людини досить обмежений і що мова міміки і жестів не може і не повинна замінити мову слів.

Вад жестикуляції

Варто пам'ятати про **вади жестикуляції**: зайві рухи заважають слухачам, не дають їм зосередитися; одноманітна жестикуляція втомлює слухачів, набридає їм; бідні, примітивні, вульгарні жести розцінюються як невихованість; незграбні рухи, неадекватна міміка смішать співрозмовників (як і жести випадкові або неприродні); рухи, розраховані лише на зовнішній ефект, відштовхують співрозмовника.

Довіра в спілкуванні

Під час спілкування потрібно триматися якомога простіше й природніше. Немає нічого гіршого, ніж коли співрозмовник помічає неправду в мовленні, надуманість і перебільшеність інтонацій, фальш у жестах та поведінці. У тих випадках, коли інформація, яка передається словами, не відповідає тому, про що говорять жести, міміка, інтонація, на більшу довіру заслуговує інформація невербальна.

Зверніть увагу! І жести, і міміка – це інтуїтивне вираження думки, тому не можуть бути наперед підготовленими. Вони визначаються ситуацією спілкування, настроєм співрозмовника, а не лише темою розмови.

33. І. Прочитайте текст. Визначте тему та мету спілкування персонажів. Поміркуйте, чому в деяких людей переважає споживацьке ставлення до природи.

ГОЛОВНИЙ ЗАКОН – У ДУШІ

У блідо-синьому небі вставало понад стіною темно-зеленого лісу багряне сонце. Самоцвітні краплі роси заграли на траві.

Христина глянула на обрій, тривожно промовила, уперше порушивши мовчання:

– Спекта буде. Вчора гриміло, гриміло, а дощу нема. Усе сухе довкола, мов **трут**. Кинь сірника – спалахне. Хоч би дощі пройшли.

Дорогу перебіг заєць. Зупинився, піднявши вуха. Не поспішаючи, пострибав далі. Сава засміявся.

– Приємно. Не боїться.

Карпатський біосферний заповідник

– І це лише за п'ятнадцять років. Раніше тут теж все було знищено. Порожній ліс був. Мисливці в сезон полювання винищували все, навіть по воронах стріляли.

– Лише п'ятнадцять років? – здивувався хлопець. – А великий у вас заповідник?

– Три тисячі гектарів. Крапля в морі. Кілька співробітників: я – еколог, є знавці флори, фауни. П'ять чоловік.

Семеро **єгерів**. Але навіть за цю площу йде бій. Заготівельні організації кричать, що план у них горить, а в нас є, мовляв, багато дерева, котре можна безболісно **реалізувати**. Слово яке страшне – реалізувати!

– А до чого тут їхній план? У них – свої ліси, у вас – свої.

– Заздрісно, що добро пропадає, – гірко всміхнулася Христина. – Та нічого. Ми воюємо. Тепер стало легше, газети підхопили ідеї захисту природи. Інститут ботаніки нам помагає. Та браконьєри не сплять. Сам бачив, які «красунчики» ходять. І перед убивством не зупиняються.

– Дивно. Є закон про захист природи, а люди...

– Головний закон – у душі. Нам треба було формувати твердині краси, закону, любові. А ми **ігнорували** душу, усе дбали про тіло, про череву. От і стала природа для багатьох людей джерелом насолоди, споживання (О. Бердник).

II. З'ясуйте за тлумачним словником лексичні значення виділених слів. Які з цих слів є однозначними, а які – багатозначними?

III. На основі тексту побудуйте діалог-обговорення (у формі «запитання – відповідь») порушеної в ньому проблеми.

34. Мікрофон. Які заходи з охорони довкілля ви б ініціювали, якби були міністром відповідного відомства?

35. I. Спишіть висловлювання, розставляючи пропущені розділові знаки. Яке з висловлювань, на вашу думку, більш образне й метафоричне? Поясніть його значення.

1. Промова так само як і наші вчинки створює сприятливе враження тільки тоді коли вона сповнена невимушеності простоти й щирості (Ф. Вейсс). 2. Виразний погляд доречно зроблений рух тіла варті іноді значно більше всіх промов (Г. Гайар). 3. Бесіда мистецтво в якому суперником людини виступає все людство (Ємерсон). 4. Лекція переобтяжена фактами нагадує вогнище настільки завалене дровами що воно починає згасати (Д. Менделєєв). 5. Тон голосу очі і вираз обличчя мовця є не менш красномовними ніж самі слова (Ж. де Лабрюйєр). 6. Можна язиком говорити одне а обличчям і жестами виражати прямо протилежне (І. Ньєво). 7. Жести й манери мають бути як мимовільний наслідок сердечних рухів а не навпаки... (Ф. Вейсс). 8. Хто ні про що не запитує той нічому не вчиться (Фуллер). 9. Уміння вести розмову це талант (Стендаль).

II. Виконайте письмовий синтаксичний розбір четвертого речення. Накресліть схему.

36. І. Прочитайте текст. Визначте мотив мовлення кожного учасника спілкування в описаній ситуації. Проаналізуйте їхню мовленнєву поведінку, зверніть увагу на вербальні й невербальні засоби спілкування.

Від дверей почулися прудкі кроки, постать у білому кинулася до хворого, замерехтіли сині очі, повні сліз і страждання, брови, такі ж густі, як і в Гриця, зійшлися на переніссі з німим запитом.

– Братику, братику... Як тобі, що тобі?

Гриць пригорнув її голову до себе, поцілував у чоло.

– Соколице моя, сестро... прилетіла? Спасибі, спасибі... Батьки не знають?

– Що ти, що ти? – крізь сльози промовила Христина, пестячи його щоки, схудлі руки. – Мама не витримає, як знатиме все. Краще приїдеш у гості, скажеш, що переніс якусь недугу, але про бійку з бандитами – ні слова!

– Згода, згода! – усміхнувся Гриць. – Сам хотів просити про це... (О. Бердник).

ІІ. Закрийте підручники і запишіть текст під диктовку вчителя. Перевірте правильність написання. Обґрунтуйте вживання розділових знаків при діалозі.

37. *Попрацюйте в парях.* Доберіть з художньої літератури діалогічний прозовий текст. Зробіть *комунікативний аналіз* тексту в такій послідовності: а) місце й час спілкування учасників діалогу; б) соціальна характеристика мовців (за текстом); в) комунікативна мета учасників спілкування; г) тип спілкування – офіційне чи неофіційне, етикетне чи фамільярне, напружене, конфліктне чи спокійне, злагоджене, дружнє; г) мовленнєва характеристика мовців; д) аналіз засобів їхнього спілкування; е) висновок про досягнення мети спілкування.

38. Прочитайте текст. Які поради промовцю щодо використання невербальних засобів спілкування дає автор? Чому до цих порад варто прислухатися? А що могли б порадити ви?

ПОРАДИ ПРОМОВЦЮ

Виступ починається не зі слів, а з жестів.

Надзвичайно важливо, якими рухами ви розкладете перед собою папірці, витягнете окуляри, відкинете з лоба пасмо волосся. Прийнятні лише такі рухи, які не видають, що у вас тремтять руки або по спині стікає піт. Не радимо навалюватися ліктями на край трибуни – можуть подумати, що ви не тримаєтеся на ногах. Рекомендується все, що свідчить про те, що ви і трибуна – не два автономних механізми, а єдине ціле. Тому має сенс зняти з руки й покласти на пюпітр* трибуни годинник: створюється враження, начебто ви лише переклали їх з однієї ділянки тіла на іншу...

Ораторам пропонується час від часу, пробігши очима текст наступної фрази, підвести очі на зал, задумливо

зморщити лоба й вимовити цю фразу як свіжу думку, яка тільки-но прийшла в голову. Однак не забудьте при цьому тикнути палець у кінець фрази, бо якщо, відшукуючи продовження промови, ви надовго заможкнете, весь ефект «свіжої думки» вилетить у трубу.

Трапляється, що оратор не може раптом знайти одного листочка підготовленої промови або переконується, що захопив із собою не той текст. Що тут робити? Спокійно розведіть руки і оголошіть, що на зниклому листочку було виписано дуже багато нових і дуже точних даних, які напам'ять могла б відтворити хіба що електронна машина.

Якщо біля вас поставили склянку з водою, то відпивати можна не більше двох разів.

І головне: трибуну потрібно залишати з упевненістю, що ви не сказали щось таке, чого говорити було не треба (*В. Жилінскайте*).

**Пюнітр* – підставка для нот або книжок у вигляді похилої рамки або дошки.

39. Висловіть свої думки стосовно таких тверджень: «Випадкова зустріч – не привід для посвячення когось у перипетії свого життя», «Співрозмовник – не вантажівка, на яку можна скидати тонни своїх емоцій і справ».

Професійне спілкування

Мова не лише активно використовується у сфері духовної культури, а й пов'язана з виробництвом, його галузями та процесами, із соціальними відносинами. Знати **мову своєї професії** – це значить вільно володіти, послуговуватися лексикою свого фаху. Правильного **професійного спілкування** людина вчиться все своє життя. Знання мови професії підвищує ефективність праці, допомагає краще орієнтуватися на виробництві та в безпосередніх наукових і ділових контактах.

Одним з найголовніших лексичних масивів професійної мови є **термінологія**. Використовуючи терміни в професійному спілкуванні, потрібно дотримуватися таких вимог: а) кожен термін має лише одне значення в певній галузі; б) якщо певний термін викликає сумнів, то потрібно перевірити його написання чи тлумачення за словником.

40. І. Прочитайте виразно вірш. Випишіть з нього театральну лексику. Доповніть цей перелік самостійно дібраними прикладами. З'ясуйте за словником лексичне значення не зрозумілих вам слів.

ОСІННІЙ ТЕАТР

Сховалися артисти за лаштунки,
І я в театрі свій шукаю сектор,
Прем'єра буде в осені-чаклунки,
З-за хмар наводить сонце свій прожектор.

Завіса звисла золотом на сцену,
Вітри її поволі підіймають,
Цікаві глядачі навколо мене
Листки-програмки вкотре розглядають.

Смичок торкнувся скрипки – і поволі
Озавсь оркестр, злетіли дивні звуки,
Струнка берізка заспівала соло,
Здіймаючи до неба свої руки.

Тут цілу ніч трудився декоратор,
З ниток дощу він сизий ткав серпанок,
Ось дуб на сцені, наче гладіатор,
Що захищає ніжних полонянок.

І ось – фінал і шквал аплодисментів,
Тріумф... Поклони... І щасливі сльози –
Заходжу в золоті апартamenti,
Несу жоржини з іскрами морозу.

(Г. Дудка)

Одеський державний академічний
театр опери та балету

II. *Попрацюйте в парах.* Уявіть себе акторами, режисерами чи іншими працівниками театру. Розіграйте за особами діалог (10–12 реплік) професійного спрямування, використовуючи відповідну театральну лексику та доречну міміку і жести.

41. I. Уявіть, що ви працюєте на одному з підприємств. Прочитайте подані запитання, добираючи з дужок потрібне слово, і дайте повні відповіді.

1. Як (називається, зветься) Ваша посада?
2. Хто (є, являється) Вашим безпосереднім керівником?
3. Які Ваші основні функціональні (обов'язки, зобов'язання)?
4. Яку заробітну (плату, платню) Ви (отримуєте, одержуєте)?
5. Якою є тривалість Вашого (робочого, робітничого) дня?
6. Якими (навичками, навиками) володієте?

II. Складіть розповідь про уявну роботу за поданими запитаннями.

42. Спишіть, виправляючи допущені помилки.

1. Я настоюю на звільненні Василенка з посади. 2. Я прийшов до такого висновку. 3. Я не раз піднімав питання про підвищення зарплатні. 4. Моє заключення слідуюче. 5. Ця пропозиція заслуговує уваги. 6. Наші думки співпадають. 7. Я повинен зложити свої повноваження. 8. Вибачаюсь, якщо було щось не так. 9. Вироби підприємства поступили в продажу. 10. Ми розробили міри по поліпшенню умов праці. 11. Збори акціонерів проголосили відкритими. 12. Буря нанесла велику шкоду посівам.

43. *Попрацюйте в парах.* I. Доберіть до 5–7 поданих іменників (на вибір) перифрази – описові звороти. Прочитайте однокласнику дібрані перифрази. Чи зумів він відгадати, про людину якої професії ви говорите? Які перифрази вашого однокласника ви вважаєте найбільш вдалимими?

Зразок. Залізничники – господарі сталевих магістралей.

Педагоги, геологи, боксери, гумористи, клоуни, далекобійники, космонавти, альпіністи, хлібороби, комбайнери, лікарі, будівельники, лісничі, скрипалі, письменники, пожежники.

II. У текстах яких стилів мовлення і з якою метою можуть бути використані дібрані вами перифрази?

44. Об'єднайтеся в декілька груп, які представлятимуть різні міста України під час уявного телемосту. Висловіть свої міркування щодо необхідності розвитку тієї чи іншої галузі виробництва в обраному вами місті.

ВИСНОВКИ

1. Спілкування є формою взаємодії людей. Воно може бути усним і писемним, монологічним і діалогічним, контактним і дистанційним.
2. У різних видах мовленнєвої діяльності використовуються вербальні і невербальні засоби спілкування.

§ 4. Мовленнєвий етикет

*Про етичні норми мовленнєвої культури,
особливості національного мовленнєвого етикету
та етику професійного спілкування*

Пригадайте

- Які етичні норми мовленнєвої культури має український народ?

45. Прочитайте прислів'я. Сформулюйте і запишіть за їх змістом правила мовленнєвого етикету. Доповніть цей перелік власними правилами.

1. Не хочеш почути поганих і дурних слів, не кажи їх сам. 2. Що маєш казати – наперед обміркуй. 3. Краще недоговорити, ніж переговорити. 4. Умієш говорити – умій слухати. 5. Коли сам добре не знаєш, то не говори. 6. Краще мовчати, ніж брехати. 7. Треба знати, де що сказати. 8. Бесіди багато, а розуму мало. 9. Не кидай слів на вітер. 10. Будь добрим слухачем – будеш добрим оповідачем. 11. Коли хочеш що казати, то подумай, як почати.

Етикет

Етикет – це сукупність правил поведінки, що регулюють зовнішні вияви людських взаємин (поводження з оточуючими, форми звертань і привітань, манери та одяг тощо). Етикет функціонує в суспільстві як сукупність двох форм поведінки: мовленнєвої і немовленнєвої.

Мовленнєвий етикет

Мовленнєвий етикет – це сукупність мовних засобів, які регулюють нашу поведінку в процесі мовлення.

Формули етикету

Правила мовленнєвого етикету залежать від **мовленнєвих ситуацій**, до яких належать знайомство, прощання, вибачення, прохання, запрошення, вітання, пропозиція, порада, відмова, згода, співчуття, комплімент тощо. Кожна ситуація вимагає використання характерних для неї **мовленнєвих формул**. Наприклад, під час зустрічі вживаємо вислови: *Яка приємна зустріч! Раді вас бачити! Ласкаво просимо! Під час прощання говоримо: На все добре! Хай вам щастить! До побачення!*

За допомогою **етикетних мовленнєвих формул** люди налагоджують контакт між собою, виявляють ввічливість, пошану, стриманість, такт, підтримують доброзичливу

Національний мовленнєвий етикет

тональність розмови. Наприклад: *Щиро дякую! Вибачте, будь ласка! Дозвольте зайти! На все добре! Коли ваша ласка, допоможіть!* Мовленнєвий етикет робить спілкування людей приємним, бажаним.

Національний мовленнєвий етикет постав із живої мовної практики українського народу. «Він, – за словами українського вченого *Мирослава Стельмаховича*, – сформувався історично в культурних верствах нашого народу й передається від покоління до покоління як еталон порядної мовленнєвої поведінки українця, виразник людської гідності й честі, української шляхетності й аристократизму духу... Українське виховання застерігає дітей і молодь від вживання грубих, лайливих, образливих слів».

Великий князь *Володимир Мономах* у своєму «Повченні...» радив і дітям, і дорослим: «при старших годиться мовчати, премудрих слухати», «бесіду вести без лукавства, а щонайбільше розумом вбирати», «не лютувати словом, не ганьбити нікого в розмові», «брехні остерігатись», «не проминути ніколи людину, не привітавши її, і добре слово їй мовити».

46. І. Прочитайте і прокоментуйте подані висловлювання. Які етичні норми мовленнєвої культури вони виражають?

1. Ніщо не ціниться так дорого і не коштує так дешево, як ввічливість (*Мігель де Сервантес*). 2. Хочеш бути розумним, навчися розумно запитувати, уважно слухати, спокійно відповідати і припиняти розмову, коли нічого більше сказати (*І. Лафатер*). 3. Привітність і ввічливість – найкращі засоби боротьби з нечемністю (*І. Томан*). 4. Дружнє ставлення полегшує спілкування між людьми лише тоді, коли воно щире (*І. Томан*). 5. Слова – теж вчинки (*А. Франц*). 6. Одне слово, сказане від щирого серця, діє на наш розум сильніше усяких найважливіших доказів і переконливіше усяких розмірковувань (*А. Алієв*).

II. Виконайте письмовий синтаксичний розбір останнього речення.

Мовленнєва ситуація

Одного разу у Відні до композитора Берліоза підбіг маленький жвавий чоловічок і захоплено вигукнув:

– Пане Берліозе, я пристрасний прихильник Вашого таланту... Прошу Вашої ласки, дозвольте торкнутися руки, що написала «Ромео і Юлію», – з цими словами він учепився за рукав композитора і блаженно завмер.

– Пане, – торкнувся за плече Берліоз, – тримайтеся ліпше за інший рукав: я маю звичку писати правою рукою.

Поміркуйте, що в описаній ситуації виходить за межі мовленнєвого етикету й етикету взагалі.

47. І. Прочитайте текст, визначте його тему та основну думку. Складіть і запишіть план тексту. Розкажіть про основні вимоги мовленнєвого етикету. Для чого їх потрібно дотримуватися?

МАГІЯ СЛОВА

Мовознавці стверджують, що одним з важливих показників людської шляхетності є культура мовлення – поняття не лише лінгвістичне, а й психологічне, педагогічне, естетичне, етичне. У багатому мовному арсеналі виробилася й закріпилася справжня система словесних вітань: *«доброго ранку», «доброго здоров'я», «добридень», «бувайте здорові»* тощо.

Попри те, що в наш побут увійшло багато словесних вітань, українці завжди були обачливими з ними, до кожного випадку застосовували далеко не весь арсенал. Зранку, в обід чи ввечері вживали лише ті, що відповідають певному часові. Це ж стосується і кількості осіб, їхнього віку, навіть соціальної належності. Скажімо, коли одинак вітався з гуртом людей, неодмінно вживав множинну форму: *«здоровенькі будьте»* чи *«доброго вам здоров'я»* тощо.

Неабияке значення має тон розмови, уміння вислухати іншого, вчасно й доречно підтримати тему. Ввічливість, уважність і чемність – основні вимоги мовленнєвого етикету. Від чемного привітання, шляхетного потиску руки, невимушеної, ненав'язливої розмови вираш обопільний. Лихослів'я, лицемірність, невміння вислухати колегу, навпаки, лише нервує, псує настрій.

Є в нашій мові коротке, але напрочуд тепле слово *«дякую»*. Чи часто користуємося ми ним, особливо в магазинах? Цілий день стоїть за прилавком продавець. Беручи покупку, ми нерідко забуваємо сказати одне-єдине слово. А може, воно б зняло в людини втому, підняло настрій.

Вироблені віками й закріплені в побуті крапці форми вітань-звернень, повсякденного спілкування – не звичайна людська забаганка. Це наш повсякденний етикет, наша культура, взаємостосунки, зрештою, наше здоров'я не лише в буквальному, але й переносному значенні. Коротше кажучи, це наш спосіб життя (За *В. Скуратівським*).

II. Запишіть 8–10 етикетних мовленнєвих формул, які в звичайних побутових ситуаціях могли б покращити настрій людини.

48. І. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Обґрунтуйте вживання розділових знаків при діалозі.

Вуста незнайомця здригнулися, на обличчі майнув вираз іронії, проте слова були привітні й дружелюбні:

– Доброго ранку, друже. Дивовижний краєвид – чи не так? Такого внизу не побачиш!..

– Здрастуйте, – відповів Гриць. – Правда ваша, я вже милувався всім цим... але, пробачте...

– Вас хвилює мій вигляд?

– Та ні, – розгубився Гук, – але мені здалося... що вам потрібна допомога...

– Не потребу, – відгукнувся весело незнайомиць, стріпнувши довгими чорними кучерями. – Я не божевільний, як ви подумали... ні, ні, вибачень не треба! Я й не потерпілий. Такий же мандрівник, як і ви. «Дикун». Люблю самотність, красиві місця, де можна заглибитися в себе, подумати...(О. Бердник).

II. Розкажіть, що відображає мовленнєва поведінка героїв тексту. Проаналізуйте вживання формул мовленнєвого етикету в наведеній ситуації. Зверніть увагу на роль привітання в спілкуванні (вносить нову інформацію, передає ставлення мовця до співрозмовника, задає тон розмові). Яку функцію виконує звертання – інформаційну, спонукальну чи контактостановлювальну?

49. I. Прочитайте текст. Розкажіть, що нового для себе ви дізналися з нього. Якими формулами вітання чи прощання ви можете доповнити текст?

ЗДОРОВЕНЬКІ БУЛИ!

Щодня, зустрічаючись з людьми, ми вітаємося. Вітання належить до найуживаніших етикетних виразів, воно є основною формою гречності. З його допомогою встановлюється контакт між людьми, визначаються їхні взаємини вдома чи на роботі, підтримуються дружельюбні стосунки.

Здавна в Україні, зокрема в сільській місцевості, існувала добра традиція: вітатися з людьми незалежно від їх близькості, знайомства. Це було ознакою вихованості та шляхетності.

Вибір вітального слова залежить від різних обставин. Уранці ми використовуємо такі слова, як *«Добрий ранок!»* або *«Доброго ранку!»*. Нині набуває поширення остання форма як більш інтимна, яка виражає побажання людині. Адже ми своїм привітанням під час зустрічі бажаємо один одному добра, благополуччя. Крім того, вираз *«Доброго ранку!»* звучить набагато тепліше у ставленні до зустрічного, ніж вираз *«Добрий ранок!»*, хоча обидві форми є нормативними для сучасної української мови.

У своєму привітанні ми висловлюємо людині не лише побажання добра, а й здоров'я. Для цього слугують такі вислови: *«Доброго здоров'я!»* та *«Здрастуйте!»*. Форма вітання *«Здоровенькі були!»* набула в українській мові національного мовного колориту. В українців є ще одне своєрідне привітання, яке вживається між добре знайомими людьми, – *«Моє шанування!»*.

Люди різного віку можуть вітатися по-різному: так, молодь або добре знайомі колеги, ровесники часто вживають однослівне вітання: *«Привіт!»*, люди старшого віку вживають більш урочисті вирази: *«Моє вітання!»*, *«Вітаю Вас!»*, а також виражають своє ставлення до людини, радість від зустрічі: *«Радий Вас бачити!»*, *«Як справи?»*, *«Як здоров'я?»*. У святкові дні вітаються: *«Зі святом будьте здорові!»*, *«З Різдом Христовим!»*, *«З Новим роком!»* тощо. Часом вітання може містити елемент запросин: *«Ласкаво просимо!»*, *«Просимо завітати!»*. У західних регіонах України поширеним є вітання *«Слава Ісусу!»*. До цього часу зберігається в нашій мові форма привітання людини, що зайнята якоюсь роботою: *«Боже допоможи!»*, *«Бог на поміч!»*...

В. Волков. Двоє

Різноманітними й колоритними є формули прощання в українській мові. Коли завершують зустріч добре знайомі люди, то вживають такі мовні звороти: «До побачення!», «До зустрічі!», «На добраніч!», «Прощайте!», а в колі найближчих друзів – «Бувай!». При цьому можуть використовувати різні побажання: «Усього найкращого!», «Ходить здорові!», «Хай щастить!», «З роси і води!», «Щасливої дороги!» тощо.

Коли ж хочуть перервати розмову і залишити товариство, можна в культурній формі попрощатися: «Вибачте, мені час іти!», «На жаль, я поспішаю!»...

Як бачимо, є чимало різноманітних форм привітань та прощань у нашій мові, які свідчать про її багатство, про високу духовність її носіїв (О. Корніяка).

II. Уявіть, що вам потрібно перервати розмову і на декілька хвилин залишити своїх співрозмовників. Доберіть кілька етикетних мовленнєвих формул, якими ви могли б скористатися в такій ситуації.

50. *Попрацюйте в парах.* Накресліть таблицю і заповніть її формулами мовленнєвого етикету. За потреби скористайтеся інформацією, поданою на сторінці «Культура мовлення» (с. 42).

Мовленнєва ситуація	Етикетні мовленнєві формули
Вітання З однокласниками: З учителем: З батьками:	
Прощання З однолітками: З учасниками конференції: З редактором газети:	
Подяка Людям, які допомогли в скрутну хвилину: Мамі (бабусі) за сніданок: Екскурсоводу: Тренеру з футболу:	
Вибачення В однокласника: У брата (сестри): У перехожого: У батьків:	

51. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Яку проблему мовленнєвого етикету порушує автор? Висловіть свої міркування стосовно прочитаного.

Якою мовою говорити в кожній конкретній ситуації – це проблема для багатьох. Звичайно, серед нас є ті, хто за будь-яких обставин уживає якусь одну мову, – це, безумовно, люди із сильною психікою, і їм не буває дискомфортно*, коли всі навколо говорять однією мовою, а вони – іншою. «Справа не в тому, якою мовою говорити, а в тому, якою відповісти», – цей афористичний вислів мовознавця Світлани Єрмоленко можна взяти за кредо спілкування двомовних мовців, адже тут чітко

висвітлена установка на співрозмовника. Можна, ігноруючи адресата, вперто говорити якоюсь однією мовою, – і тоді всі подивуються вашій силі духу. Можна, перебуваючи в товаристві, де звучать обидві мови, до одних звертатися однією, до інших – іншою мовою, і в цьому разі всі пересвідчатся у ваших комунікативних здібностях. Два протилежних шляхи – а між ними море нюансів (В. Синюта).

**Дискомфорт* – незручність, відсутність належних умов, потрібних для нормальної життєдіяльності людини, виконання певної роботи.

Для вас, допитливі

Чи вмієте ви правильно вітатися? Чи знаєте, у яких випадках уживають слова «чинний» і «діючий», як уникнути тавтології в словосполученні «відшкодувати шкоду», яка відмінність між словами «додержання» і «дотримання» та навіть як правильно звернутися до Президента держави?

Відповіді на ці та інші запитання ви можете знайти в посібнику «**Довідник з культури мови**» (за ред. С. Єрмоленко).

Поділіться своїми знахідками з однолітками, рідними, знайомими.

52. Прочитайте текст. Про які правила звертання до посадових і титулованих осіб ви дізналися?

ЯК ЗВЕРНУТИСЯ ДО ПРЕЗИДЕНТА

Щоб правильно називати і звертатися до посадових і титулованих осіб високих рангів, дотримуючись міжнародного етикету, варто запам'ятати деякі мовні формули.

До монархів (королів) та їхніх дружин звертаються *Ваша величність*; про них кажуть – *Його (Її) величність*.

До князів монаршого дому, а отже, до принців, принцес звертаються *Ваша високоість*; про них кажуть – *Його (Її) високість*.

До князів, кровно не пов'язаних з монаршою родиною, до можновладних осіб, а також до осіб, що обіймають високі пости (голова уряду, держави), звертаються *Світлий пане, Ваша світлосте*; про них кажуть – *Його світлість*.

Щодо керівників федеральних, центральних органів державної влади, послів уживаються вирази *достойний, високодостойний пане*.

Стосовно правопису потрібно зважити на таке: у шанобливому звертанні чи звертанні до найвищих посадових осіб можливе написання *Пан* на зразок: *Вельмишановний Пане Президенте! Високошановний Пане Міністре!* (З довідника).

53. І. Прочитайте текст. Поясніть, у чому полягає комічність описаної ситуації.

ЯК ВАС ТЕПЕР ВЕЛИЧАТИ?

Як нам тепер величати один одного?

Колись було зрозуміло: «товариш». Хай він хоч на сто років від тебе старший, а все одно – «товариш». Я було попросив одного:

– Товаришу, дай прикурити.

Він і дав... Та так, що я ледве додому доплентався. І ще «товаришем» називається.

Тоді я подумав: «пан». Кажуть же «панове депутати»... Підходжу до дами в горжетці:

– Пані, скажіть, будь ласка...

А вона зміряла мене підведеними очиськами з ніг до голови, пхикнула і до вітрини одвернулася. Не «пан» я для неї, значить...

Може, про «добродія» згадати?.. Згадав. Коли в тролейбусі їхав. Вирішив перевірити. Кажу одному в капелюсі:

– Добродію, закомпостуйте квиток.

Він чогось розсердився:

– А може, я зовсім не добродій.

Я теж розсердився.

– Ну, тоді ви злодій, – кажу.

Він мені, звісно, «віддячив». І не вступилися ні «панове», ні «товариші»...

Пішов я в неділю на базар, послухати, як народ говорить. А там одне одного найчастіше величають «дамочкою» або «дядьком».

Так і питаю в одного:

– Дядьку, почім сало?

– По тридцять, небоже.

Не полінувався, в словник зазирнув: «небіж» означає «племінник». Гарне слово. Треба запам'ятати.

Приходжу в понеділок до себе в майстерню. Сидять мої хлопці, мене чекають.

– Привіт, небіжчики. Ану вставайте.

Ще так шпарко мої хлопці ніколи не схоплювалися. А Петро навіть заїкатися почав...

Тепер я до всіх кажу лише «ей» або «агов»... (За В. Дубом).

II. Пригадайте й запишіть шанобливі форми звертань, які ви могли б використати у спілкуванні зі старшими за віком людьми, незнайомцями, батьками, однолітками; під час звертання до слухачів в аудиторії, до невеликої групи людей у коридорі школи, до продавця в магазині, до телеглядачів. З трьома дібраними звертаннями складіть і запишіть речення.

**Етика
професійного
спілкування**

У спілкуванні найкраще виявляються моральні якості людини, відповідність її поведінки загальноприйнятим моральним нормам та принципам.

Виконуючи професійні обов'язки, людина виявляє свої ділові та моральні якості, впливає через них на інших. При цьому вона виявляє свою **професійну культуру**. Це

**Керівник
і підлеглі**

поняття означає відповідність поведінки, говоріння, слухання, мовлення в професійній діяльності загальноприйнятим моральним нормам і принципам, а також вимогам, що ставляться до професії.

Етика службових взаємин виключає прояви грубості, нетерпимості до думки інших, неправдивість та ін. Першою етичною вимогою у стосунках керівника і підлеглих є вимога **поваги і доброзичливості**: керівник ніколи не повинен висловлювати або загалом будь-яким чином проявляти неповагу до свого підлеглого. Звичайно, у багатьох ситуаціях керівник повинен сказати: «я вважаю», «я переконаний», «я вимагаю». Такі слова означають, що керівник готовий взяти на себе відповідальність за вирішення якихось проблем. Проте в питаннях, які не мають принципового значення, керівник повинен уміти вибрати м'якший варіант («я думаю», «мені здається», «чи не здається вам, що»).

Саме керівник створює в колективі потрібний тон спілкування. Це значить, що в колективі мають розмовляти спокійно, коректно, ввічливо, має панувати атмосфера доброзичливості і взаємоповаги. Як свідчать соціологи, в ображеної, виведеної з рівноваги людини продуктивність праці помітно знижується. Травмує працівників і манера керівника багатозначним тоном викликати їх на розмову до себе. Після почутої по телефону фрази «Зайдіть до мене» багато людей у глибині душі відчують хвилювання, чекаючи неприємної розмови. Тому, запрошуючи до себе людину, високопрофесійний керівник хоча б кількома словами попередить про тему майбутньої розмови. Кожне доручення, завдання, справа тим краще зрозумілі, чим коротше вони викладені; потрібно завжди, де лише можливо, без втрат для змісту користуватися загальноприйнятими і зрозумілими словами.

54. Запишіть традиційні мовленнєві формули прохання на адресу посадових осіб, складаючи тексти таких заяв:

- а) про допуск до складання екзаменів;
- б) про надання відпустки;
- в) про звільнення з роботи;
- г) про поновлення на посаді.

55. *Попрацюйте в парах.* Використовуючи етикетні мовленнєві формули, складіть і розіграйте за особами діалог (8–12 реплік) відповідно до однієї з поданих ситуацій.

Ситуація 1. Ви хочете влаштуватися на роботу, прийшли на прийом до директора підприємства. Вас запросили до кабінету. Зайдіть, привітайтеся, відрекомендуйтеся, підтримайте розмову.

Ситуація 2. Ви голова профспілкового комітету. До Вас прийшов працівник. Прийміть його, з'ясуйте, що його хвилює, допоможіть у вирішенні проблеми.

↑ Ситуація 3. Ви керівник установи. В установі є вакантне місце. Ви ведете розмову з претендентом на це місце.

1. Мовленнєвий етикет – це усталені мовні звороти, які використовують у певних життєвих ситуаціях і які відповідають національним культурним традиціям.
2. В українській мові вироблено чимало етикетних мовленнєвих формул, які використовуються в різних життєвих ситуаціях.

САМООЦІНКА І САМОПЕРЕВІРКА

56. **Мікрофон.** Продовжте фрази.

1. Опрацювавши тему «Культура мовлення. Спілкування», я зрозумів (зрозуміла), що...
2. Найскладнішим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з тем розділу я б оцінив (оцінила) на...

57. Тест для самоперевірки.

1. Рівні мовної системи записано в рядку:

- А аудіювання, читання, говоріння, письмо;
- Б звук, морфема, слово, речення;
- В орфографія, пунктуація, орфоепія, словотвір;
- Г фонетичний, морфемний, лексичний, синтаксичний.

2. Мовленнєвий етикет – це:

- А сукупність речень, об'єднаних у тематичну цілісність за правилами певної мовної системи;
- Б правила мовленнєвої поведінки, прийняті національним колективом мовців;
- В обмін інформацією, передача її однією людиною іншій;
- Г правила вживання слів.

3. Використання різноманітних мовних засобів, уникнення невиправданого повторення слів, однотипних синтаксичних конструкцій є ознакою:

- А точності мовлення;
- Б виразності мовлення;
- В багатства мовлення;
- Г логічності мовлення.

4. До невербальних засобів спілкування належать:

- А міміка і жести;
- Б морфеми і слова;
- В словосполучення і речення;
- Г текст і складне синтаксичне ціле.

5. Потребує редагування речення:

- А Щиро Вам дякую, Петре Івановичу!
- Б Доброго ранку, Світлано!
- В «Я вибачаюся», – тихо промовив Назар.
- Г Будьте ласкаві, передайте квиток.

6. Якщо телефонну трубку підняла не та людина, яка вам потрібна, ви повинні:

- А** покласти трубку й зателефонувати пізніше;
- Б** з'ясувати прізвище людини, яка підійшла до телефону;
- В** розповісти коротко про себе;
- Г** перепросити й звернутися з проханням покликати потрібну людину.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке мовна норма? Чи обов'язковою вона є для всіх носіїв мови?
2. Які види норм розрізняють у сучасній українській літературній мові? Наведіть приклади різних норм і схарактеризуйте їх.
3. Що таке спілкування? Чому кажуть, що спілкування – найбільша розкіш? Визначте особливості усного й писемного спілкування.
4. Назвіть вербальні й невербальні засоби спілкування. Наведіть приклади застосування засобів невербального спілкування в ділових стосунках.
5. Розкрийте поняття «культура мовлення». У чому виявляється правильність мовлення?
6. Що таке логічність мовлення? Що спільного в логічності й точності мовлення? Чому логічність мовлення залежить від логіки мислення?
7. Визначте умови, за яких мовлення стає багатим і різноманітним. Як впливає на мовлення лексичне багатство мови?
8. Від чого залежить доречність мовлення? Яку роль у доречному виборі мовних засобів відіграє ситуація спілкування?
9. На що ви порадили б звернути увагу в спілкуванні своїм ровесникам?
10. Розкажіть про особливості національного мовленнєвого етикету. Наведіть прислів'я та приказки, які відображають норми мовленнєвої культури.

Проект

Уявіть себе:

- ведучим ранкових новин;
- ведучим популярного ігрового шоу;
- ведучим вечірнього випуску новин;
- ведучим прогнозу погоди;
- коментатором футбольного матчу.

Об'єднайтеся в групи (2–5 учнів) відповідно до обраних «ролей».

Підготуйте групою виступ (на 3–4 хвилини) і проведіть уявну телевізійну програму в класі, використавши шанобливі форми звертань до глядачів, оригінальні етикетні мовленнєві формули привітання, прощання, вибачення, подяки, а також невербальні засоби спілкування.

Визначте, яка група найкраще впоралася із завданням.

Формули мовленнєвого етикету

<p>Прохання Прошу вас... Будьте люб'язні... Мені хотілося б попросити Вас... Чи можу я попрохати Вас... Вам не важко буде...</p> <p>Відмова На жаль, не можу... Мені дуже шкода, але... Шкодую, що не зміг... Із задоволенням, але... Охоче, але... Мені незручно відмовляти, але...</p> <p>Співчуття Прийміть моє найщиріше співчуття. Дозвольте висловити Вам... Прошу прийняти мої найщиріші... Хотів би висловити Вам... Я розумію Ваше горе. Я сумую разом з Вами.</p> <p>Комплімент З тобою так цікаво розмовляти! Ти сьогодні так чудово виступив! Приємно бачити, як Ви відпочили. Мені приємно почути це від Вас.</p>	<p>Порада Дозвольте порадити Вам... Я порадив би Вам... Чи можу я дати Вам пораду... Може, Вам слід було б...</p> <p>Подяка Прийміть мою щиру вдячність. Дозвольте висловити Вам подяку. Дуже вдячний за Вашу турботу. Щиро вдячний і зворушений Вашою увагою. Це дуже люб'язно з Вашого боку. Дякую, Ви так багато зробили для мене. Дякую за цінні поради, за нову інформацію. Дякую, що вислухали мене. Дякую, що знайшли час зустрітися зі мною.</p> <p>Знайомство Я хотів би з тобою познайомитися. Дозвольте з Вами познайомитися. Дозвольте відрекомендуватися. Я радий з Вами познайомитися. Дуже радий, що знайомство нарешті відбулося. Я хочу познайомити тебе з... Дозвольте познайомити Вас з... Дозвольте відрекомендувати Вам...</p>
---	---

Розрізняйте!

Переговори чи перемовини?

Останнім часом актуалізувалося слово *перемовини*. Коли ж доцільно вживати *перемовини*, а коли – *переговори*?

Слова *перемо́ва* та *перемовля́ти* існували на початку XX ст. Ці слова, похідним від яких стало *перемовини*, мали переважно негативний відтінок – «переманювання, порожня розмова, переказування, передражнювання».

Слово *перемовини* на сьогодні є нейтральним, позбавленим експресивного відтінку. Проте стилістично воно обмежується публіцистичним і розмовним стилем. Офіційно-ділова мова надає перевагу слову *переговори*, іноді вживається й синонім *перемовини*. Можемо припустити, що невдовзі слово *перемовини* увійде до активного словника сучасного українця.

Як це було

ЕТИКЕТ

По-французьки слово «етикет» означає «квиток», «ярлик». Колись для учасників різних церемоній або урочистих прийомів випускали квитки із вказівками про те, що ці люди мають робити, як поводитися. Відтоді слово, яке означало «квиток», почало означати й правила поведінки на офіційних зустрічах і церемоніях (Є. Чак).

Цікаво знати

ЩО НЕ КРАЙ – ТО ЗВИЧАЙ

Доволі різноманітними в різних народів є **жести**, що використовуються під час спілкування. Якщо в нас під час привітання найпоширенішими є рукоштовування, уклін голови, скидання капелюха чи шапки, коли заходиш у приміщення, то в Західній Африці вітаються ударами долоні по грудях, а в Центральній Африці – поклонами й плесканням у долоні. Китайці, зустрічаючи один одного, тиснуть руки самі собі так, як сучасний оратор у нас часто вітає аудиторію. Єгиптяни прикладають руку до лоба, ніби віддаючи честь.

Панібратське поплескування по шиї для арабів є дуже образливим, а американці під час прощання ударають один одного по долоні. У Китаї та Японії рукоштовування узвичаєне лише серед рівних за соціальним статусом людей, в інших випадках усіх, хто стоїть на вищому соціальному щаблі, вітають ввічливим поклоном. А жителі півдня Європи, Південної Америки, країн Сходу під час зустрічі обов'язково цілуються (Із журналу).

І такє буває

УВЕРТЮРА

Сидять двоє у театрі –
Не десь, а в партері,
Вона і він. Надулися,
Неначе тетері.
Бурчить вона: – Що за люди,
Оті диригенти?
Могли б раніш настроїти
Свої інструменти.
Цей триндикне, той цигикне,
Третій дме у дудку...
Затяг мене на оперу,

Ну тебе у будку! –
Попереду літня жінка
Насупила брови.
– Тихо, – шепче. – Увертюра...
Припиніть розмови.
Та, що ззаду, огризнулась:
– Теж мені культура...
Це ще треба подумати,
Хто з нас увертюра!

(П. Глазовий)

*Мова й пісня – дві найважливіші фортеці,
які народ повинен оберігати пильніше
й відчайдушніше, ніж свої кордони.*

Г. Нудьга

ПОГЛИБЛЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ НАЙВАЖЛИВІШИХ ВІДОМОСТЕЙ З ОРФОЕПІЇ, ФОНЕТИКИ, СТИЛІСТИКИ

Ви знатимете:

- норми української літературної вимови;
- засоби милозвучності української мови.

Ви вмітимете:

- вимовляти звуки відповідно до орфоепічних норм;
- визначати стилістичні функції в тексті звуків мови;
- використовувати засоби милозвучності;
- правильно писати слова з ненаголошеними голосними, м'яким знаком, апострофом;
- користуватися орфоепічним і орфографічним словниками.

Фонетика (від гр. *phonetikos* – звуковий) – це розділ мовознавства, який вивчає звуковий склад мови.

Орфоепія (від гр. *orthos* – правильний, *epos* – мова) – це розділ мовознавства, який вивчає правила літературної вимови.

Орфографія (від гр. *orthos* – правильний, *grapho* – пишу) – це розділ мовознавства, який вивчає правила написання слів.

§ 5. Основні норми української літературної вимови

*Про те, як треба вимовляти голосні звуки
в наголошеній і ненаголошеній позиції,
про особливості вимови приголосних
та зміни цих приголосних у мовному потоці*

58. Прочитайте текст, визначте його тему. Що, на вашу думку, спонукало автора до таких міркувань?

НАОДИНЦІ ЗІ СЛОВОМ

Вимовляючи слово «сова», хочеться прикласти палець до вуст, закликаючи до тиші. «Со-ва...», – радше прошепчемо, ніж прокажемо, спостерігаючи нечутний лет «нічниці» – так називали ту птаху римляни. Утім, слово «прошепчемо» тут теж не годиться: хіба можна прошептати зітхання?.. А в слові «сова», де сусіднують «о» з «а», вчувається тихе зітхання; у ньому ж – чи то подив, чи жаль, а ще невиразне, як і самі сутінки, почуття. Зітхання справді тихе, бо в ненаголошеному «о» ніби вчувається глухе «у», а мовлене лишень губами «в» приглушує те слово: воно хоч протягне, та безгомінне, як оте «овва!». Тому-то виникає бажання ще раз повторювати слово, – начебто, проникнувши в його глибину, збагнемо дивну природу самої птахи, яка вважається символом мудрості, яка надає перевагу ночі, шанує мовчанку і дивує нас своїм голосом: «Не плаче й не співає» (За А. Содоморою).

Пригадайте

- На які групи поділяються звуки української мови?
- Що таке фонетична транскрипція? Які знаки в ній використовують?
- Як вимовляються голосні в наголошеній і ненаголошеній позиції?
- Які приголосні й у якій позиції уподібнюються?
- Які особливості наголосу в українській мові?

59. Порівняйте вимову з написанням кожного слова в поданих групах. Які орфоепічні закономірності простежуються в цих групах слів? Сформулюйте норми української літературної вимови, які проілюстровано прикладами. Для чого, на вашу думку, існують такі норми?

1. Зерно [зе^рно́], зима [зи^ема́], виделка [ви^еде́лка].
2. Стружка [стру́жка], солодкий [солóдкий], лоб [лоб].
3. Молотьба [молод/ба́], просьба [про́з/ба], анекдот [ане^тгдо́т].
4. Стіл [с/тíл], кузня [ку́з/н/а], хатній [ха́т/н/і́й].

**Лїтературна
вимова**

Орфоепїчні норми виявляються в додержанні правильного вживання звуків мови, зокрема в урахуванні правил чергування голосних і приголосних, подовження, уподібнення тощо. Цї норми в українській лїтературній мові склалися на базі **середньонаддніпрянських говірок**. Зразками правильної вимови є **орфоепїчні словники**.

Основні норми української лїтературної вимови

Правила вимови	Приклади
Вимова голосних звуків	
Усі голосні в наголошеній позиції, а також [а], [у], [і] в ненаголошеній позиції вимовляються чітко	<i>вечір</i> [веч'ір]
Звуки [е] та [и] в ненаголошеній позиції вимовляються відповідно як [е ^н], [и ^н]. Звук [о] перед складом з наголошеним [у] в основі слова наближається до [у]: [о ^у]	<i>весна</i> [ве ^н сна] <i>зима</i> [зи ^н ма] <i>зоуля</i> [зо ^у з'ула]
Вимова приголосних звуків	
Приголосні перед голосними і в кінці слова вимовляються чітко	<i>дуб</i> [дуб]
Глухі перед дзвінками вимовляються як парні їм дзвінкі	<i>боротьба</i> [бород'ба]
Дзвінкі перед глухими переважно не оглушуються . Оглушуються перед глухими лише [г] у словах <i>нігті, кігті, легко, вогко, дігтяр</i> , а також префікс <i>з-</i>	<i>казка</i> [ка́зка] <i>легко</i> [лехко] <i>зсунув</i> [с:́унув]
У префіксах <i>роз-, без-</i> дзвінкий [з] перед наступним глухим вимовляється дзвінко (у повільному темпі мовлення) або глухо (у швидкому темпі)	<i>розписав</i> [розпи ^н сав] і [роспи ^н сав]
Тверді приголосні [д], [т], [з], [с], [ц], [дз], [т], [н] перед м'якими уподібнюються до парних м'яких; приголосні [з], [с], [ц], [дз] уподібнюються до парних м'яких ще й перед напівпом'якшеними	<i>пісня</i> [п'іс'н'а] <i>світло</i> [с'в'ітло]
Звуки [з], [ц], [с] перед шиплячими [ж], [ч], [ш] вимовляються відповідно як [ж], [ч], [ш]	<i>приніси</i> [при ^н іш:и ^н]
Шиплячі [ж], [ч], [ш] перед [з/], [ц/], [с/] вимовляються відповідно як [з/], [ц/], [с/]	<i>книжці</i> [кніз'ц'і]
Звуки [дж], [дз] [дз'] вимовляються зливо	<i>ходжу</i> [ход'ж'у]
Буквосполучення <i>-ться, -ся</i> у дієсловах вимовляються відповідно як [ц':а], [с':а]	<i>пишуться</i> [пійшут':а] <i>дивишся</i> [діви ^н с':а]

Зверніть увагу! Напівпом'якшені приголосні є різновидами твердих звуків, а от м'які і тверді приголосні – це різні звуки. Тому не можна казати, що слова *син* і *сіль* починаються однаковим звуком, адже в першому слові маємо звук [с], а в другому – [с'].

**Український
[г]**

У сучасній українській мові розрізняємо звуки [г] і [ґ]. Звук [г] наближається вимовою до латинського [g]. У сучасній мові він вимовляється в невеликій групі слів, здебільшого іншомовного походження. Наприклад: *аґрус, ганок, ґрати, ґніт, гуля, гава, ґречний, ґрунт, ґринджоли, ґатунок, ґвалт, ґедзь, ґелґотати, дзиґа, ґудзик, мамалиґа, ґазда*.

Звук [ґ] вживається в багатьох українських і запозичених словах. Наприклад: *гай, гімнастика, сніг*.

У деяких власних назвах правильною є подвійна вимова: *Гренландія і Гренландія, Гете й Гете*.

60. І. Прочитайте текст, дотримуючись норм літературної вимови. Визначте засоби зв'язку речень у ньому. Доберіть заголовок.

Вітер кидає пригорщі піску, який сухо **шелестить** на **стінах** намету. Вгорі **пролетіли** якісь птахи, попискуючи. **Дивишся** в небо й не бачиш його, просто чорна твердь перед очима (такі ночі лише в серпні бувають), та потроху звикаєш до темряви, **привичаюєшся**, і ось уже кілька зірок прокльовується на темному тлі, за ними дрібніші, а потім Чумацький Шлях **висіється**, небо перед тобою все **безкрає**. Товариш також лежить горілиць, а згодом тихо говорить, що вітер розгойдує дишло Воза. І справді, коли довго **дивитися** на Віз, то починає здаватися, що він **котиться**. Заплющивши очі, зупиниш його рух, почувеш, як невинно б'є в **берег** висока хвиля, як шелестить шелюга, як пахне прив'ялою корою, – і знову покотився Віз (За *О. Васильківським*).

II. Запишіть виділені слова в транскрипції. Поясніть їхню вимову відповідно до орфоепічних норм та порівняйте її з написанням. За потреби зверніться до орфоепічного словника.

61. І. Прочитайте слова вголос, користуючись транскрипцією. Запишіть ці слова відповідно до орфографічних норм.

[дзіґа], [ґрунт], [кніз/ц/і], [руц/і], [хви^ел/уйе^ис/а], [вібац/с/а], [ве^ис/іл/а], [с/м'ійес/а], [хатін/ц/і], [л/ал/ц/і], [вохко], [пе^итрұс/ц/і], [ш'існадз/ц/ат/], [с:адіти^е], [бліз/ко], [ховайе^иц/а], [з/б'іґайуц/а], [чес/т/].

II. Укажіть слова, у вимові яких відбувається спрощення. Чи закріплено це спрощення на письмі?

62. Мозковий штурм. Які порушення орфоепічних норм найбільш поширені в мовленні носіїв української мови?

63. Орфоепічний тренажер. Вимовте чітко слова, дотримуючись поданих інструкцій.

1. Ненаголошені голосні [е] та [и] вимовляйте відповідно як [е^и] та [и^е]: *пшениця, левада, береза, Семен, лелека, зима, дитина, милувався*.

2. Буквосполучення **дж**, **дз** вимовляйте як один звук [дж], [дз] у словах: *ходжу, джерело, піджак, джаз, продзвеніти, дзенькати*.

3. Звуки [б], [д], [з] вимовляйте дзвінко, не допускаючи їх оглушення: *берізка, боягуз, в'язка, низка, дуб, горб, лісоруб, будка, швидко, кладка, хід, прудко*.

4. Звук [ф] вимовляйте чїтко, не допускаючи вимови [хв]: *ферма, фазан, шафа, фанера, фарба*.

5. Звук [р] вимовляйте твердо, не допускаючи його пом'якшення: *Харків, Ггор, лікар, Мартї*.

6. Напївпом'якшенї звуки [ж'], [ч'], [ш'] вимовляйте так, щоб не допустити повного пом'якшення, але й не твердо: *шїсть, товаришї, галосї, чїпати, чїтко, уносї, чїпляти, жїнка, межї*.

7. Звуки [ш], [ч] вимовляйте твердо, не допускаючи їх пом'якшення: *кулїш, береш, шука, гуща, часто, клїуч, читати, вїтчїзна, м'яч*.

8. Вимовляйте [л] твердо, не допускаючи його пом'якшення: *електрика, лекцїя, легенда, молекула*.

64. *Попрацюйте в парах.* Прочїтайте по черзї один одному пари слїв, чїтко й виразно вимовляючи кожен звук. Назвїть ї схарактеризуйте усно звуки, за допомогою яких розрїзняються слова в парах.

Зразок. *Рис – рись: [с] – пригол., тверд.; [с'] – пригол., м'як.*

Грати – грати, плющ – плюш, коти – кути, гриб – грип, везти – вести, вищїй – вищїй, син – синь, бїлити – бїлїти, полин – полинь, гадка – гатка, знати – зняти, пишу – пищу, буран – бур'ян, лїд – лїт.

65. I. Спишїть речення, розставляючи пропущенї роздїлові знаки ї розкриваючи дужки.

1. У вільний час зимою порївнюючи таємницї природи ї законами математики я насмїлюсь (з,с)подїватися що знайшов основу дивної науки (*Р. Декарт*). 2. І сте(ж,ш)ка т(е,и)кла від криницї в оселю де смїх кр(е,и)йданий від(з,дз)еркалила стеля де лунко бурульки цвїли на шнурку ї тихо сидїла сова на дашку (*П. Мовчан*). 3. Мене спинила бїла пїна гречки, л(г,х)ка ї запашна неначе (з,с)бита крильми в(е,и)селих бджїл (*Д. Бїлоус*). 4. Ой з(о,у)зуле з(о,у)зуленько нащо ж ти кувала! (*Т. Шевченко*). 5. Вечїр зїркою в небї повис ї ро(з,с)сипав свої бри(з,с)ки на тремтливї л(е,и)сточки берїз... І здає(тьс,ц)я що плачуть берї(з,с)ки (*В. Сосюра*). 6. Якщо прямї перетинаються то вони (не)збїгаються ї не є паралельними (*З пїдручника*).

II. Пїдкреслїть слова, у яких простежується розбїжнїсть мїж вимовою ї написанням. Пояснїть вимову цих слїв вїдповїдно до орфоепїчних норм. За потреби скористайтесь орфоепїчним словником.

III. Назвїть м'якї й напївпом'якшенї звуки у вїдїлених словах.

66. I. Випишїть їз поданих слїв п'ять, якї пишуться з лїтерою *г*. Правильнїсть виконання перевїрте за словником.

(Г,Г)алас, (г,г)рунт, (г,г)аньба, (г,г)ава, (г,г)лухий, (г,г)одина, (г,г)удзик, (г,г)римїти, (г,г)андж, (г,г)рецький, (г,г)ринджолї, (г,г)алицький, (г,г)їркий.

II. Пояснїть вїдмїннїсть у значеннї, вимовї й написаннї слїв: а) *грати* й *грати*; б) *гулї* й *гулї*.

67. *Два – чотири – всї разом.* I. Помїркуйте, чому в усному мовленнї можна сплутати слова *мишцї* й (*у*) *мисцї*.

II. Помїркуйте, якї помилки ї чому можна допустити у вимовї слїв *форма, дуб, грунт, вмиваєшся, людський*.

68. *Позмагайтесь!* Хто швидше ї правильно визначить, скїльки разів ужито звук [д'] у поданїй групї слїв?

Гандбол, боротьба, дзига, дзвін, дядько, діжка, Гідроген, дитинство, віджати, спересердя, міддю, бджоли, досвід.

↑ **69.** Знайдіть помилки в передачі вимови слів. Запишіть ці слова у фонетичній транскрипції правильно.

Село [силó], кожух [кужух], гудзик [гудзи́к], електрика [ел/э́ктри́ка], лікар [л/і́кар/], ніч [н/і́ч/], злість [з/л/і́ст/], лічба [л/і́ч/ба́], вогко [во́гко], просьба [про́с/ба], сережка [си́р/е́шка], відріж [в'ід/р/і́ш], учитьс'я [у́чи'т/с'а], глядачці [гл/ада́чц/і], ложці [лóжц/і].

70. І. Прочитайте вірш, дотримуючись орфоепічних норм. Зверніть особливу увагу на вимову кінцевих приголосних, а також губних і шиплячих звуків.

Вже скосили гречку, осінь недалечко,
Місячна вуздечка впала на поріг.
І трава шепоче про небесні очі,
Що крізь далі ночі сяйво шлють до ніг...

А туман, де луки, ломить білі руки,
Глушить ночі звуки маревом густим.
Тіні, тіні, тіні... Не дзвенять у сині
співи солов'їні за вікном моїм.

Пісню калинову я складаю знову,
і з людьми розмову серцем я веду...
Тишина, ні руху... Небо землю слуха,
падають десь глухо яблука в саду.

(В. Сосюра)

Місячна ніч

II. Укажіть слова, у яких можливі орфоепічні помилки. Затранскрибуйте першу строфу вірша.

III. Підготуйтеся до виразного читання вірша.

71. І. Спишіть слова, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання. Для цього змініть слова або утворіть споріднені так, щоб після сумнівного приголосного стояв голосний.

Ле(г,х)ко, во(г,х)ко, кі(г,х)ті, ді(г,х)тяр, хо(д,т)ьба, моло(д,т)ьба, про(з,с)ьба, дові(д,т)ка, ло(ж,ш)ка, лі(ж,ш)ко, рі(д,т)ко, бері(з,с)ка, ву(з,с)ько, ко(з,с)ьба, тя(г,х)ти, гря(д,т)ка, сні(ж,ш)ка, пру(д,т)ко, моту(з,с)ка, соло(д,т)кий, ве(з,с)ти.

II. Прочитайте вголос записані слова, пам'ятаючи, що дзвінки приголосні перед глухими, як правило, не оглушуються.

72. Прочитайте речення, ставлячи слова, що в дужках, у потрібній формі. Проаналізуйте вимову цих слів при їхній словозміні.

1. Прийшов у новій (сорочка). 2. Бабуся подарувала (онучка) нову сукню. 3. Ти тепер (сподіватися) на краще. 4. Чому ти (крутитися) як білка в колесі? 5. Вранці квіти (вмиватися) росю. 6. Усе (змінюватися) на краще.

чці – [ц/і]
шся – [с'а]
ться – [ц'а]

73. I. Від поданих слів утворіть нові за допомогою префіксів *роз-* або *без-*. Прочитайте утворені слова з оглушенням кінцевого приголосного в префіксі і без оглушення.

Танути, сипати, страшний, хитати, тулити, формувати, писати, смертний.

II. Підкресліть і поясніть орфограми в утворених словах.

Мовленнєва ситуація

На запрошення свого друга з Великобританії львів'янин Тарас побував у столиці цієї країни. В одному з лондонських музеїв хлопець звернувся до екскурсовода англійською мовою і дуже здивувався, коли той одразу зрозумів, що Тарас з України.

– Як Ви здогадалися, що я українець? Я ж не говорив по-українськи.

– Так, але я чув, як Ви говорили по-англійськи.

Поміркуйте, чому, вивчаючи іноземну мову, дуже важко позбутися акценту, а от лексичну, граматичну, синтаксичну систему опанувати легко.

Зверніть увагу! Для української мови характерний не фіксований, а вільний, рухомий наголос. Він може падати в різних словах на будь-який склад, пересуватися з одного складу на інший при зміні слова. Наприклад: *весна́* – *вєсни*, *віте́р* – *вітру́*.

74. I. Прочитайте вголос слова, правильно їх наголошуючи. За потреби зверніться до сторінки «Культура мовлення» та поданого в додатках словничка наголосів.

Товстий, тонкий, відстояти, допізна, чотирнадцять, середина, дочка, живопис, кропива, легкий, кидати, літопис, мілкий, ненависть, нести, везти, завдання, запитання, обруч, олень, посидіти, причіп, приятель, русло, столяр, кажу, роблю.

Запам'ятайте!
нові́й, тонкі́й,
випа́док, сере́дина,
кажу́, несла́, ідемо́

II. Поясніть відмінність лексичного та граматичного значень слів, що розрізняються наголосом: те́пло – теплó, відо́мість – відомі́сть, загалóм – загалóм, о́бразу – обра́зу, ве́рхи – верхі́й.

75. I. Проаналізуйте мовлення дикторів та ведучих програм на радіо, телебаченні стосовно дотримання ними орфоепічних норм.

II. Зробіть аудіозапис власного мовлення й проаналізуйте його стосовно дотримання орфоепічних норм.

76. Складіть і запишіть невеликий текст (8–10 речень) у публіцистичному стилі на довільну тему. Підкресліть слова, у яких можливі орфоепічні помилки. Визначте, з якою інтонацією слід читати ваш текст. Підготуйтеся до його виразного читання перед аудиторією.

Для вас, допитливі

Якщо ви прагнете пізнати глибину Слова, відчути його ритмічний, мелодійний подих, зверніться до книжки **Андрія Содомори «Наодинці зі словом»**. Ця праця – спроба побачити світ через слух, світ, що у слові, за словом. Тут звичайні слова «палиця», «обрій», «хата», «дим» непомітно переходять у сферу поезії та пісні, історії, етнографії, філософії... Про те, що вам найбільше сподобається в цій книжці, розкажіть однокласникам.

1. Взаємодія звуків у мовному потоці підпорядкована певним правилами, порушення яких веде до того, що слухач не може виділити із цього потоку певний звук.
2. Особливістю української орфоепії є чітка вимова всіх голосних звуків у наголошеній позиції. Глухі приголосні перед дзвінками одзвінчуються, а от дзвінки, як правило, не оглушуються. Тверді перед м'якими уподібнюються за м'якістю. Звуки [з], [ц], [с] перед шиплячими уподібнюються до шиплячих і навпаки.

§ 6. Правопис ненаголошених голосних, м'якого знака, апострофа

Про те, як уникнути помилок у передачі на письмі ненаголошених [e], [u], [o], про роль м'якого знака й апострофа на письмі та складні випадки їхнього правопису

Пригадайте

- Як перевірити написання ненаголошених голосних [e], [u]?
- Як передається м'якість приголосних на письмі?
- Коли в словах пишемо м'який знак?
- За яких умов ставимо у словах апостроф?

77. І. Прочитайте виразно текст, звертаючи особливу увагу на вимову ненаголошених і наголошених голосних. Поміркуйте, що символізують собою дві скрипки. Чому автор назвав свій твір баладою?

БАЛАДА ПРО ДВІ СКРИПКИ

Ой зробив хлопчина та й дві красні
скрипки –

Поділив надвое снів своїх красу.
Що перша скрипка – біла лебідка,
А друга скрипка – вечірній сум.

Закохались в нього дві сестри весною.
Одна – як та нічка, друга – мов
той день.

Перша просила грати сумної,
Друга хотіла веселих пісень.

А як розійшлися ті пісні луною,
Він замовкві скрипки сестрам двом
віддав.

Кожна дівчина стала вербою,
Легінь між ними явором став.

Залишив на світі дві самотні скрипки,
Залишив на світі снів своїх красу.
Що перша скрипка – біла лебідка,
А друга скрипка – вечірній сум.

Ф. Манайло. Водопад

Там, де став явір понад плями,
Знову я чую відлуння пісень:
Одна верба співає ночами,
Друга верба співає удень.

(В. Марсюк)

II. Укажіть у тексті слова з ненаголошеними [е],[и], поясніть їхню вимову й написання. Якщо можливо, змініть ці слова або доберіть до них спільнокореневі так, щоб ненаголошений голосний став наголошеним.

III. Поясніть уживання тире в реченнях тексту.

Ненаголошені голосні

В українській літературній вимові плутаються ненаголошені голосні [е] з [и], [и] з [е], [о] з [у], що часто викликає труднощі в їхньому написанні. У цих випадках треба керуватися відповідними правилами.

У деяких словах з постійним наголосом (переважно іншомовного походження) невиразний звук рекомендується перевіряти за словниками. Наприклад: *пиріг, кишеня, пшениця, лопух*.

Зверніть увагу! У коренях дієслів, якщо далі з'являється наголошений суфікс *а*, пишемо *и*. Наприклад: *стира́ти* (хоч *терти*), *вмира́ти* (хоч *вме́рти*).

78. I. Спишіть слова, розкриваючи дужки. Поясніть, якими правилами ви керувалися. Написання яких слів можна перевірити тільки за словником?

Л(о,у)пух, г(о,у)лубка, м(е,и)ліший, пром(е,и)ніє, ос(е,и)ні, тижд(е,и)нь, хлоп(е,и)ць, шел(е,и)стить, б(е,и)р(е,и)гня, тр(е,и)вога, бр(е,и)ніти, пш(е,и)ниця, м(е,и)лодійний, ап(е,и)льсин, м(е,и)нулий, тр(е,и)нування, л(е,и)вада, т(е,и)рмод(е,и)наміка, Окс(е,и)ген, степ(е,и)невий, д(е,и)ректор, ст(е,и)рати, зд(е,и)рати.

Запам'ятайте!

левада
минулий
пшениця
мелодія

II. Перевірте правильність написання слів за допомогою орфографічного словника.

III. З двома словами (на вибір) складіть і запишіть словосполучення.

М'який знак

М'який знак після букв на позначення приголосних указує, що ці приголосні треба вимовляти м'яко.

Якщо в українській літературній вимові приголосний звучить твердо, то м'який знак писати не треба. Труднощі в уживанні м'якого знака виникають там, де слід позначити м'якість приголосного. У таких випадках м'який знак пишуть не завжди, а тому треба керуватися відповідними правилами.

Апостроф

Надрядковий знак **апостроф** уживається для позначення роздільної вимови твердого приголосного перед наступним м'яким [й]. Наприклад: *в'язати* – [в'язáти]; *бур'ян* – [бу́рийáн].

Букви **я, ю, є, ї** після апострофа позначають два звуки [йа], [йу], [йе], [йї]. Приголосний перед апострофом вимовляємо **твердо**.

Зверніть увагу! У написанні в словах м'якого знака й апострофа треба чітко розрізняти споконвічні українські слова й слова іншомовного походження, бо вони пишуться за різними правилами.

79. Слова, записані фонетичною транскрипцією, передайте звичайним письмом. Зіставте вимову й написання кожного слова. Поясніть уживання або відсутність у них м'якого знака чи апострофа.

[с'іл/с'кій], [морс'кій], [ц/в'ах], [л/убб'віу].

80. *Попрацюйте в парах.* І. Прочитайте слова іншомовного походження. Виберіть з них кожен 6–8 слів і продиктуйте однокласнику (однокласниці). Перевірте написання.

Конферансьє, ательє, порт'єра, мільярд, мільйон, кан'йон, Ньютон, Нью-Йорк, альбатрос, дос'є, кол'є, віньєтка, комп'ютер, бар'єр, кар'єра, Монтеск'є, миш'як, прем'єр, ад'ютант, ін'єкція, кон'юнктура, інтер'єр, бюджет, бюро, бюлетень.

 ІІ. З'ясуйте за словником іншомовних слів лексичне значення не зрозумілих вам слів.

81. Запишіть іменники у формі давального відмінка однини. Підкресліть і поясніть орфограми в утворених словах. Свою відповідь звірте з поданим нижче міркуванням.

Наталка, Галька, Маринка, тваринка, сторінка, донька, донка*, со-пїлка, хмаринка, скринька, хатинка, лялька.

*Донка – вудка для ловіння риби з дна водоймища.

Міркуйте! У слові *хатинці* м'який знак не пишемо, бо його немає і в слові *хатинка*, а в слові *скриньці* м'який знак пишемо, бо у слові *скринька* він є.

82. І. Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, м'який знак. Обґрунтуйте написання. Виділені слова запишіть у фонетичній транскрипції. Зіставте їхню вимову й написання.

Камін..чик, нян..чити, тон..ший, змен..шення, дорі-жен..ці, зозул..чин, Гет..манчук, різ..блення, малесен..-кий, ковал..с..кий, велетен..с..кий, донец..кий, дев'ят..-сот, повіст..ю, міл..ярдер, чотир..ох, сл..озинка, бата-л..йон, компан..йон, вол..єр, здійсмают..ся, смієш..ся.

Запам'ятайте!

менший
тонший
доньчин
неньчин

ІІ. Одне слово (на вибір) уведіть у складне речення. Речення запишіть.

83. *Два – чотири – всі разом.* Поясніть, чому в слові *свято* не пишеться апостроф, а в слові *зв'язок* – пишеться.

84. І. Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, апостроф. Поясніть орфограму «Написання апострофа». Свою відповідь зіставте з поданим нижче міркуванням.

Пів(')яблука, пів(')ящика, лл(')ється, моркв(')я-ний, брукв(')яний, медв(')яний, духм(')яний, торф(')я-нистий, св(')ятковий, Св(')ятослав, возз(')єднання, з(')їжджати, без(')ядерний, під(')юджувати, пе-ред(')ювілейний, Лук(')янівка, безхмар(')я, матір(')ю, любов(')ю, дит(')ясла.

Запам'ятайте!

свято
духмянний
пів'яблука
ллеться

- II. Виділені слова запишіть у фонетичній транскрипції. Зіставте вимову й написання.
III. З одним словом (на вибір) складіть речення, ускладнене відокремленим означенням.

Міркуйте! У слові *духмяний* апостроф не пишемо, бо перед буквою *м* стоїть буква на позначення приголосного, яка належить до кореня. У слові *розв'язати* перед *в* також стоїть буква на позначення приголосного, але вона належить не до кореня, а до префікса, тому апостроф пишемо.

85. I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки й розкриваючи дужки. Підкресліть пунктограми й орфограми.

1. Було після дощу і громовиці плодів соло(д,т)ких в пелену зб(е,и)-реш й смакуєш їх соло(д,т)ких і духм(')яних а яблука вигупують в саду... (Г. Дудка). 2. А з(е,и)мля л(е,и)жить м(е,и)дова а поля пожаті мріють на городах дост(е,и)гають гарбузи з(е,и)леноребрі (М. Рильський). 3. Історія це св(')ятая св(')ятих народу недоторканна для злодійс(ь)ких рук (О. Довженко). 4. Запарувала рі(лл,л)я т(ь)м(')яно забл(е,и)щали на сонці одвернуті лем(е,и)шами скиби з(е,и)млі (Г. Тютюнник). 5. Розт(й,о,ь)хкався соловейко на калинон(ь)ці щось не (з,с)питьс(я) серед ночі сиротинон(ь)ці (П. Грабовський). 6. Темряву тр(е,и)вожили криками півні танцювали леб(е,и)ді в хаті на стіні лопотіли крилами і рожевим пір(')ям лоскотали мар(е,и)во золотим сузір(')ям (В. Симоненко). 7. Затихли люд(ь)с(ь)кі голоси в мален(ь)кій хатин(ь)ці лише цвіркуни десь під печею та в старих стінах зал(е,и)вались своїм цвіркотом... (Т. Бордуляк). 8. Скільки сліз прол(е,и)лось на з(е,и)млі за міл(ь)йони, міл(ь)ярди років. А коли вже запізно тоді кожен каже Та я ж не хотів (Г. Дудка).

II. Підкресліть граматичні основи, визначте види речень за будовою.

86. Третє зайве. У кожній групі слів знайдіть одне, яке відрізняється від інших двох написанням.

1. Близ(ь)кість, нян(ь)чити, тон(ь)ший.
2. Прод(е,и)шевити, к(е,и)шеня, ч(е,и)мпіон.
3. Підв(')язати, св(')ященик, торф(')яник.
4. Віт(е,и)р, бр(е,и)ніти, м(е,и)телик.
5. Б(')юлетень, ін(')єкція, кон(')юнктура.

87. I. Спишіть слова, згрупувавши їх за видами орфограм. Уставте пропущені букви або апостроф. Доповніть кожную групу власним прикладом.

Ін..єкція, д..ревце, миш..як, ад..ютант, пріор..тет, Х..юстон, прем..єра, Ч..каго, ст..повий, оч..р..тятий, д..циметр, с..ц..лійський, б..юро, порт..єра, тр..вожний, кол..є, Н..ютон, Браз..лія, д..ригент, вел..чальний.

II. Виділені слова запишіть у фонетичній транскрипції. Назвіть у них звуки й букви.

88. Позмагайтеся! Відгадайте і запишіть іменування поданих тлумачень. Усі відповіді – це слова іншомовного походження з орфограмами щодо написання ненаголошених голосних, м'якого знака, апострофа.

1. Столиця Сполучених Штатів Америки.
2. Відомий фізик, іменем якого названо міжнародну одиницю сили.
3. Впорскування під шкіру або у вену яких-небудь лікувальних речовин.
4. Завіса з важкої, щільної тканини на дверях або на вікні.
5. Особа, що очолює уряд, стоїть на чолі кабінету міністрів.

6. Керівник колективу виконавців у хорі, оркестрі, оперному або балетному спектаклі.

7. Перша вистава п'єси в театрі, перший показ естрадної, концертної або циркової програми.

8. Одиниця довжини, яка дорівнює одній десятій частині метра.

9. Майстерня одягу, взуття, головних уборів.

10. Вузька річкова долина, глибоко врізана в корінну породу.

↑ 89. І. Доберіть і запишіть 5–10 слів з орфограмами щодо написання ненаголошених голосних, м'якого знака, апострофа так, щоб ці слова асоціювалися з однією із зазначених нижче сфер людської діяльності.

Медицина, сільське господарство, культура, спорт, промисловість, туризм, економіка, література.

ІІ. Складіть з кількома дібраними словами два складних речення.

90. *Попрацюйте в парах.* Візьміть один в одного інтерв'ю (2–4 запитання) на тему «Правопис ненаголошених голосних, м'якого знака, апострофа».

91. *Попрацюйте в парах.* Складіть кожен словниковий диктант (8–10 слів) на правила написання ненаголошених голосних, м'якого знака, апострофа. Продиктуйте диктант однокласнику (однокласниці), перевірте написання.

92. І. Спишіть текст, розкриваючи дужки. Підкресліть слова, у яких можливі орфоепічні помилки.

Село стояло у в(е,и)л(е,и)чезній бал(ь)ці, а балкою протікала в(е,и)ляючи ст(е,и)пова річ(е,и)чка. Один бік балки зр(е,и)вався в(е,и)сокою круч(е,и)ю. Скеля, пр(е,и)павши з(е,и)млею, поросла д(е,и)ревами. Поміж них слалася сте(ж,ш)ка, що доводила до містка через річку. Дж(е,и)рело було зі скелі. Здавалося, якась в(е,и)л(е,и)чезна сила викинула із землі страше(н,нн)у кам(')яну брилу. Вода в(е,и)тікала чистою холодною т(е,и)чією. На(в)коло було камі(н,нн)я, (з,с)кладене лю(д,т)с(ь)кою рукою. Хтось змурував цямри(н,нн)я, а на нім поставив давній образ. Не було вже видно малюва(н,нн)я, але, незважаючи на це, (що)року на (З,з)елені св(')ята дівчата квітчали ікону над кр(е,и)ничкою (За Б. Грінченком).

ІІ. Визначте, які засоби служать для створення художнього образу. Підготуйтеся до виразного читання тексту.

93. Виконайте завдання одного з поданих варіантів.

Варіант А. Складіть мовознавчу казку або вірш для п'ятикласників про написання ненаголошених голосних, м'якого знака або апострофа.

Варіант Б. Підготуйте невелике мовознавче повідомлення про написання ненаголошених голосних, м'якого знака або апострофа.

1. Оскільки ненаголошені голосні [е], [и], [о] звучать у вимові нечітко, для написання користуємося орфографічними правилами. Проте правопис деяких слів з такими голосними треба запам'ятати.
2. М'який знак є одним зі способів позначення м'якості приголосних на письмі, а за допомогою апострофа позначаємо роздільну вимову твердого приголосного перед наступним м'яким [й]. Для правильного написання м'якого знака й апострофа теж користуємося відповідними орфографічними нормами.

§ 7. Стилїстичні засоби фонетики

*Про звукові повтори і звуковідтворення
в художніх текстах, а також про милозвучність української мови
як характерну ознаку всіх її стилів*

94. Прочитайте уривок з поезії Ліни Костенко. Про що в ньому йдеться? Поміркуйте, чому «С» сичало, мов кобра, «Ю» пручалось, «А» приготувалося співати соло. Які асоціації викликають у вас названі літери (звуки)?

... Сичало «С», мов кобра на хвості.
Шкварчало «Ш», і «Ф» взялося в боки.
І вірне «К» уперше у житті
Зробило вбік категоричні кроки.

Стогнало «Н», пручалась буква «Ю»,
кусалось «Є», і «Т» кричало: «Тату!».
Сказало «Л»: «На цьому я стою!» –
Ну, тобто прямо з Лютера цитату.

Слухняне «А» було вже на мазі,
приготувалося заспівати соло,
перекрутилось на одній нозі,
неначе циркуль, – і замкнулось в коло.

Котився перстень літерою «О»,
його згубив мізинний палець змісту.
Тоді взяла я знову те перо,
Як і належить доброму стилїсту...

(Л. Костенко)

Пригадайте

- Які основні ознаки художнього стилю мовлення?
- Що таке асонанс і алїтерація?
- Яка роль звуконаслідування в художніх текстах?
- Які є засоби милозвучності української мови?

95. Прочитайте уривки віршів і порівняйте їхні звукові «малюнки». У якому прикладі відтворено душевний стан людини, а в якому – стан природи? Поміркуйте, з якою метою кожен автор використовує повторення однакових звуків. Чи підсилюється таким чином виразність? Зробіть висновок про стилїстичну роль звукових повторів.

1. Вітер в гаї не гуляє,
вночі спочиває;
прокинеться, тихесенько
в осоки питає:
«Хто се, хто се по сім боці
рве на собі коси?
Хто се, хто се?» – тихесенько
спитає-повіє,
та й задріма, поки неба край
зачервоніє...

(Т. Шевченко)

2. До думи дума доруша...
Стодоли дум – в одну стодолу!
Дивись і думай, моя доле, –
До думи дума доруша.

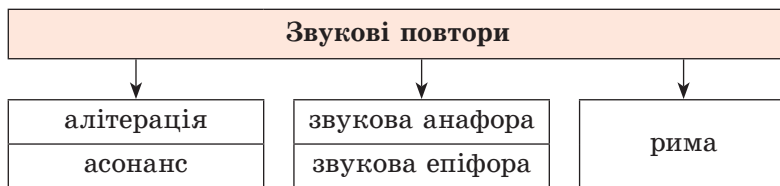
Стобальним, стоглобальним
бодем
До неба дибється душа.
До думи дума доруша...
Стодоли дум – в одну стодолу!

(М. Вінграновський)

**Звукові
повтори**

Кожен стиль має свої фонетичні особливості, але найбільше вони проявляються в художньому мовленні.

Як стилістичний засіб підсилення виразності мовлення використовують звукові повтори.

Алітерація

Алітерація – повтор одного або кількох **приголосних звуків** у суміжних або розташованих недалеко одне від одного словах. Наприклад: *У полі спить зоря під коло-ском і сонно слуха думу колоскову, і сонна тиша сонним язиком шепоче саду сиву колискову* (М. Вінграновський). У цьому прикладі алітерація звука [с] підкреслює спокій природи.

Асонанс

Асонанс – повтор одного або кількох **голосних звуків** у суміжних або розташованих недалеко одне від одного словах. Наприклад: *Була гроза, і грім гримів, він так любив гриміти, що аж тремтів, що аж горів на трави і на квіти* (М. Вінграновський). У цьому прикладі повторення голосного [і] у поєднанні з алітерацією яскраво увиразнює текст, створює ефект милозвучності.

Анафора

Звукова анафора – повторення однакових звуків на початку слів, рядків, речень твору. Наприклад: *І по клавішах сивого смутку ходять сині, сумні слони* (І. Драч).

Епіфора

Звукова епіфора – повторення однакових звуків наприкінці слів, рядків, речень твору. Наприклад: *На ланах, на травах, на срібно-зелених, у житах злотистих, стрункоколоскових – гей там, там шуміли шуми! Там шуміли шуми!* (П. Тичина).

Рима

Рима – звуковий повтор, побудований на співзвучності кінцевих слів або їх частин. Наприклад:

*Ти пахнеш, як племін живиці,
Як біленький дзвінок медуниці.
Як вулик, де сховане сонце,
Як маминих мрій волоконце.*

(Д. Павличко)

**Звуконаслі-
дування**

Підсилюють виразність мовлення також **звуконаслідувальні слова**, що відображають звуки реальної дійсності. Наприклад: *Соломія сиділа перестрашено та прислухалася, про що шепоче морок. Шу... шу... шу... – починав він здалеку, шу... шу... шу... – одзивалося тут коло неї* (М. Коцюбинський).

**Милозвуч-
ність мови**

Одним із засобів виразності мовлення є **милозвучність** (евфонічність). Це характерна риса української літературної мови.

Милозвучність в українській мові досягається **чергуванням** голосних і приголосних *у – в, і – й*, використанням **фонетичних варіантів** повнозначних і службових слів, зокрема прийменників *з – із – зі, у – уві, під – піді – підо, над – наді*. Наприклад: *у дорозі, в Одесі; утретє – втретє; імла – мла; під столом – піді (підо) мною; зі столу – з дороги*.

Недотримання правил чергування призводить до виникнення чужих українській мові немилозвучних сполучень. Сприяє милозвучності й те, що дзвінкі приголосні не оглушуються (*різьба, ходьба*), а важкі для вимови групи приголосних **спрощуються** (*тиждень – тижневий*).

96. Прочитайте виразно уривки з віршів. Яким настроєм проіннятий кожен з них? Які почуття вони викликають? Поясніть, як за допомогою асонансу авторам удалося втілити свої задуми. Відповідь зіставте з міркуванням, поданим нижче.

1. Під верболоззям в казані
Чорти різдяне тісто місяць,
Й на золотому ковзані
Чумацьким Возом править місяць.
(М. Вінграновський)
2. Звичайна собі мить. Звичайна хата з комином.
На росах і дощах настояний бузок.
Оця реальна мить вже завтра буде спомином,
а післязавтра – казкою казок.
(Л. Костенко)

Міркуйте! У першому уривку дзвінкі [з] та [з'] наповнюють рядки бадьорим, веселим (навіть пустотливим) звучанням. Автор ніби грається цими звуками: у першому і третьому рядках уживає їх двічі, а в другому та четвертому – по одному разу, створюючи слухову асоціацію посилення-послаблення звуків: здається, можна навіть почути порипування снігу на морозі.

97. Мозковий штурм. Чому саме художній стиль вирізняється особливими фонетичними засобами?

98. І. Прочитайте речення. Визначте в них алітерації й асонанси. Поясніть роль цих засобів у кожному випадку.

1. Осінній день, осінній день, осінній! Осінній день, о синій день, о синій! Осанна осені, о сум! Осанна. Невже це осінь, осінь, о! – та сама (Л. Костенко).
2. Замітна сніжинка сльозою зійшла на долоні, морозом шепнула мені сивина, що вже не повернуться юності нашої коні, бо надто далека між нами лягла далина (Б. Олійник).
3. Жене з гір бурелом, котить валуни, ріка глухо гуркоче, перемелюючи все в глибині на кам'яних своїх жорнах (О. Гончар).

4. Зеленим голосом сади зовуть зозулю, зелений борщ збігає на плити. Розплющив очі вечір на цибулю, картопля дивиться у землю золоту (М. Вінграновський).

5. Розбивши вітер чорні хмари, ліг біля моря одпочить (Т. Шевченко).

II. Спробуйте дібрати слова, у яких звукове оформлення увиразнює лексичне значення слова. Наприклад, слова *грім*, *гуркіт*, у яких значущим є звук [р]. Уведіть дібрані слова в речення так, щоб вони створили звуковий образ.

99. I. Прочитайте тексти, дотримуючись норм літературної вимови. Знайдіть у них звукову анафору й епіфору. З'ясуйте стилістичну роль цих засобів.

1. Здається, часу і не гаю,
А не встигаю, не встигаю!
Щодня себе перемагаю,
Від суєти застерігаю,
І знов до стрічки добігаю,
І знов себе перемагаю,
І не встигати не встигаю,
І ні хвилиночки ж не гаю!

(Л. Костенко)

2. Мої думи заклопотаними горобцями –
За сніжинками за летючими...

(В. Сосюра)

3. Стихли струни, стихли співи,
Срібні співи серенад, –
Срібно стеляться сніжинки –
Спить самотній сад.

(В. Кобилянський)

4. Може б, мати тут ридала,
Може б, мила прилетіла,
Тільки б знала, тільки б знала,
Тільки б мала вільні крила.

(Григорій Косинка)

II. Які звуки римуються у віршах? Чи збігаються вони з епіфорою?

100. *Два – чотири – всі разом.* I. Прочитайте крилаті вислови. Поміркуйте, на якому стилістичному прийомі вони побудовані.

1. Зачепився за пень, та й простояв цілий день. 2. Горе тому, що на печі: сюди пече, туди гаряче; добре тому, що в дорозі – лежить собі на возі. 3. Кобила за вовком гналась, та вовкові в зуби попалась. 4. Добра свита, та не на мене шита.

II. Як ви розумієте зміст першого вислову? Доберіть і запишіть кілька прислів'їв чи приказок, які побудовані на тому самому стилістичному прийомі, що й подані.

101. I. Прочитайте вірш. Визначте його основну думку. Простежте, як поет дібрав слова зі звуками, що символізують значення самого слова. Опишіть створені автором звукову й зорову картини.

В. Бернадський. Околиця

НА ОКОЛИЦІ БОРИСЛАВА

Я чую, як шумлять долини,
я чую темний гул лісний,
і шепіт втомлений ялини,
і мідний передзвін сосни.
Кружляння рік, рипіння рині*,
шугання диму з димарів.
Вгорі – ліси сріблясто-сині,
внизу – розлив молочних нив.
І скрізь пливуть широкі звуки
гучної світлої землі.
Пливуть над села і над луки
пісенноносні кораблі.
Шум величезного вітрила,
мах нездоланного крила –
це музики земної сила
у людське серце увійшла.

(М. Бажан)

*Ринь, ринь – 1. Грубий пісок, гравій, галька. 2. Берег або дно річки з грубого піску, гравію, гальки.

II. Поміркуйте, які засоби служать для створення художнього образу. Знайдіть словосполучення з епітетами і метафорами.

III. Підготуйтеся до виразного читання вірша.

 102. Користуючись тлумачним словником, доберіть 5–10 слів, звукове оформлення яких увиразнює лексичне значення.

103. Фонетичний тренажер. Доберіть звуки, а потім з ними 5–10 слів, за допомогою яких можна описати в художньому стилі: а) літній ранок; б) листопад; в) завірюху; г) весняний гім.

104. Прочитайте уривок з усмішки Остапа Вишні. Доберіть до нього заголовок. Аргументуйте належність тексту до художнього стилю. Яку стилістичну функцію виконують вигукі та звуконаслідувальні слова в цьому тексті?

Пішов я з рушницею в ліс, може, думаю, де зайця підніму. Вийшов на личакову поляну, зирк! – а передо мною, ну, не далі як до комори, стоять дві кози й дивляться на мене. Отут у мене як затіпається! Не витримав: приложився – б-бах! – одна на місці! А друга втекла! Я біжу до неї і світу під собою не бачу! Прибіг, здіймаю череска, путаю ноги! А руки тремтять, а ноги тремтять! Нічого й не бачу, нічого й не чую! Коли хтось по потилиці мене як шарахне, так я своїм лобом об козинячий тільки – лусь! А в очах огники тільки – блись! блись! блись! Отямився, а передо мною лісничий (Остан Вишня).

 105. I. Розгляньте ілюстрацію «Сорочинський ярмарок». Розкажіть, що на ній зображено та яким настроєм вона перейнята. Уявіть, що ви потрапили на ярмарок, зображений художником. Що ви могли б там побачити й почути? Які звуки переважали б?

II. Складіть за ілюстрацією і запишіть 2–4 речення, намагаючись передати зоровий і слуховий малюнки. Використайте алітерацію, асонанс чи звуконаслідування.

О. Литвинов. Сорочинський ярмарок

106. Прочитайте тексти. Визначте в них стилістичні засоби фонетики. Які образи створено авторами за допомогою цих засобів?

1. Вітер віє, віє, мліє,
Навіває срібні сні,
Навіває злотні мрії,
Чеше кучері Весни.

То загляне в чорні прірви,
То злетить в блакить ясну,
То пелюстки білі зірве
І посипле на Весну.

То замовкне, то заграє,
То всміхнеться, то зітхне...
З кожним з нас таке буває,
Як кохання спалахне.

(Олександр Олесь)

2. СЛЬОТА

Ситом сіє сиві струї
Хтось химерний. Хмар хитон
Розпростер на небі вітер.
Слизько. Слізно. Сумно. Сон.

Вимок ворон на ворітах.
Сльози скапують зі стріх.
Ластівка пройшла, як стрілка.
Сниться: Сяйво. Сонце. Сміх.

(Р. Купчинський)

3. Ш-ш-шуг! Ш-ш-шуг!..

Співає коса. Співає ранок – усміхнений. І розпирає груди гостролос-
кітне духміння косовиці.

Ш-ш-шуг! Ш-ш-шуг!

Струснувши росяне намисто, трава лягає у покїс. Налита, вистояна,
у повній силі – якраз на порї...

З одного синього келишка ліниво вивалюється сонний джміль. Дж!..
Дж!.. – вибевкує басовито своє невдоволення.

Ех ти, сплюхо-дрімлюко! Поглянь-но: молоде сонце все вищає і ви-
щає. А ти – ніжитися... Косовиця ж у нас!

Співає коса. Співає ранок – усміхнений (Є. Шморгун).

↑ **107.** Прочитайте вірш. Схарактеризуйте його звуковий фон. За допомогою яких мовних засобів автор творить цей фон?

Там, де втомно в темінъ тоне
Кучерявий вечір,
Хтось невтомним дзвоном дзвонить
Про чарівні речі.
Шелестять шовкові хмари
Безчисленним шовком.
Вечір хмарами гітарить –
Марить безумовку.

Простягнулась ген з діброви
Тінъ нічного духа.
Вечір сном примружив брови
І напружив вуха.
Вечір чаром зачервонив
Монотонне плесо.
Хтось в чарівнім царстві тонів
Відправляє месу.

(В. Кобилянський)

Із глибин мовознавства

Звуки нашої мови – це не лише сухий, механічний засіб, за допомогою якого будуються самі слова, не мертвий акустичний матеріал, – кожен звук малює собою цілу картину, малює її не тільки в мові, а в голосах природи, зріднюючи її з людиною своїми звуковими чарами. Тому письменники свідомио звернули увагу на цей бік життя звуків, вбачаючи в ньому корисний художній засіб словесної творчості.

108. Прочитайте вголос текст, дотримуючись норм літературної вимови та намагаючись передати інтонацією відчуття ліричного героя. Проаналізуйте засоби милозвучності тексту.

І ранкові, й вечірні дороги чайть у собі таємницю, сподівання і жаль. І скільки не збираєшся у ті дороги, вони коливаються перед очима, проходять через усе твоє серце, насновують на нього надії, розмотують пережите.

Яксь незбагненна сила й принада є у синім туманці далини, він з дитинства бентежить і вабить тебе. І довіку здається, що за тим туманцем чи маревом далини лежить твоя найкраща сторінка життя, що там, у рамці росяних дібров чи синьооких луків, загубився такий закуток землі, який не снівся і геніям Відродження, що, може, там по ранішніх чи вечірніх росах поспішає назустріч тобі твоє щастя.

І ранкові, й вечірні дороги завжди хвилювали Степаниду, як хвилювали її досвітні й вечірні зорі, як хвилювала сиза світанкова і рожева вечірня роса (М. Стельмах).

109. І. Спишіть речення, вибираючи з дужок найбільш доречний варіант букви. Поясніть свій вибір. Позначте в реченнях логічно наголошені слова і місця пауз.

1. Садок (у,в)же одцвівся (і,й) густо (у,в)крив землю білими пелюстками (Г. Тютюнник). 2. Плачуть (і,й) моляться білі троянди (Л. Костенко). 3. (У,В) серце (у,в)пала іскра блаженства, залишивши (у,в) ньому назавжди відчуття неба (В. Шевчук). 4. (І,й) на грядках, (у,в) кого вже зорано, червоно виблискують скиби, а (у,в) борознах, як сніг (у,в) проваллі, біліє опалий цвіт (Г. Тютюнник). 5. Коли (у,в)читель не (у,в)міє завоювати повного довір'я своїх учнів, він ніколи не буде справжнім (у,в)чителем (Ю. Збанацький). 6. Тихо навкруги, мертво... Лиш де-не-де прокинеться пташка, непевним голосом обізветься (з,зі,із) свого затиш-

ку (М. Коцюбинський). 7. Здається, він (і,й) справді стоїть на лівому фланзі, (і,й) там, (у,в) чітких шеренгах, зблискує його багнет (І. Цюпа).

II. Які засоби милозвучності притаманні українській мові? Наведіть приклади з цієї та попередньої вправ.

110. Доберіть з вашої хрестоматії з української чи зарубіжної літератури 2–4 приклади використання в художніх творах засобів виразності (асонансу, алітерації, звукової анафори й епіфори, звуконаслідування).

111. Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Складіть і запишіть невеликий опис у художньому стилі на одну з поданих тем, використовуючи засоби виразності: «На міднім небі вечір почорнів», «Свіча плакала», «Вертається той довгий листопад», «У росах стелється трава».

Варіант Б. Складіть і запишіть невелику розповідь у художньому стилі на одну з поданих тем, використовуючи засоби виразності: «Зустріч у лісі», «Очікування дощу», «Радість хлібороба», «На полюванні».

112. Напишіть твір на одну з мовознавчих тем: «Що не звук – то подарунок», «Кожен звук промовляє до мене», «Звукове живописання». Висвітліть у творі питання зв'язку звуків людської мови і природи, звукового символізму, сприйняття звуків, звуконаслідування тощо.

ВИСНОВКИ

1. У художньому стилі мовлення з метою підсилення виразності широко використовують звукові повтори, зокрема алітерацію, асонанс, звукову анафору й епіфору. Таку функцію виконують і звуконаслідувальні слова.
2. Характерною ознакою всіх стилів української мови є милозвучність, яка потребує свідомого прагнення уникати незграбності в поєднанні звуків під час мовлення.

САМООЦІНКА І САМОПЕРЕВІРКА

113. Мікрофон. Продовжте фрази.

1. Опрацювання тем з фонетики, орфоепії та стилістики для мене було корисним тим, що...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з тем розділу я б оцінив (оцінила) на...

114. Тест для самоперевірки.

1. Правильну вимову відображає фонетичний запис обох слів у рядку:

- А ходьба [хот'ба], джміль [джм'іл/];
 Б займаєшся [займа́йе^нс'/а], свято [свйáто];
 В джерело [дже^нре'лб], вокзал [вог'зál];
 Г колеться [ко́ле^нт'/а], сніг [с'/н'іх].

2. Уподібнюються під час вимови приголосні в усіх словах рядка:

- А подорож, (на) стежинці, просьба;
 Б ящірка, казка, співачці;
 В насіння, стіжки, зчистити;
 Г боротьба, пісня, легко.

3. Літеру *е* на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка:

- А тр..мтіти, ст..хати, р..читатив;
- Б зал..вати, квіт..нь, леб..диний;
- В ос..литися, к..шеня, м..нулий;
- Г майст..р, чер..да, шел..стіти.

4. М'який знак НЕ пишеться в усіх словах рядка:

- А нян..чин, Уман..щина, порт..єра;
- Б мен..ший, міл..ярд, ойкан..ня;
- В віс..сю, ін..ший, хатин..ці;
- Г кин..мо, ріж..мо, скрин..ці.

5. У реченні *І дай ще сили того дня діждати!* (Д. Павличко) використано:

- А асонанс;
- Б алітерацію;
- В анафору;
- Г епіфору.

6. Звуковідтворення наявне в уривку:

- А А ще я люблю, як з лісу несподівано вигулькне хатина, заскриплять ворітця, побіжать стежки до саду і до пасічиська (*М. Стельмах*).
- Б І він іде, і я собі іду. Йдемо удвох під вечір по стежині. А він мені дудукає: ду-ду! А далі яр і діти у ожині (*Л. Костенко*).
- В У синьому морі я висіяв сни, у синьому морі на синьому глеї я висіяв сни із твоєї весни, у синьому морі з весни із твоєї (*М. Вінграновський*).
- Г Ти вчиш любити все, що перемінне і що незмінне, як незмінний світ... Розсипалися круглі намистинки... (*П. Тичина*).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке мовна норма? Які типи норм розрізняють у сучасній українській літературній мові? Чому не можна порушувати літературну норму?

2. Які основні норми вимови голосних звуків? Наведіть приклади.

3. Які основні норми вимови приголосних звуків? Наведіть приклади.

4. Назвіть основні правила написання ненаголошених голосних. Наведіть приклади.

5. Розкажіть про роль апострофа в українському письмі. У яких випадках ставимо апостроф?

6. Коли пишемо м'який знак? Наведіть приклади.

7. Які фонетичні засоби властиві художньому стилю? З якою метою вони використовуються?

8. Розкажіть про асонанс та алітерацію як засоби виразності мовлення.

9. Чому українську мову називають милозвучною? Які засоби милозвучності їй притаманні?

10. Наведіть кілька прикладів використання в художніх творах засобів фонетичної стилістики.

Проект

Об'єднайтеся в групи. Створіть **рекламу норм української літературної вимови**.

Мета реклами: спонукати носіїв мови дотримуватися норм української літературної вимови.

Поради щодо роботи над проектом

1. Окресліть матеріал, який стане предметом вашої реклами (тема чи її окремий фрагмент).
2. Чітко визначте, на яку цільову аудиторію розрахована ваша реклама та якого результату ви очікуєте.
3. Продумайте форму реклами (реклама на телебаченні, радіо, біг-борді, у друкованих засобах масової інформації тощо), її тривалість (обсяг).
4. Зверніть увагу, що в рекламі кожне слово, дія чи зображення має велике значення.
5. Телевізійну рекламу можна інсценізувати або підготувати її словесний опис.

Якщо бажаєте, можна провести в класі конкурс реклам. Обрати журі, яке присвоїть кожному проекту одне із звань: найоригінальніший, найаргументованіший, найкумедніший, найяскравіший тощо. Кращі проекти запропонуйте адміністрації вашого навчального закладу для їх показу.

Мовні поради

Щоб вас було приємно слухати

- Не варто без потреби говорити дуже швидко. Тягуче, повільне мовлення відволікає слухача від основної думки.
- Не потрібно говорити безпричинно голосно. Вадою є і дуже тихе мовлення, не зумовлене відповідною ситуацією.
- Треба уникати різких коротких інтонацій.

Говоріть правильно!

Правильно	НЕправильно
балет	балст
Ганс	Ханс
Гофман	Хофман
Гете	Гьоте
Запорізька Січ	Запорозька Січ
Йоганнесбург	Йоханнесбург
Кельн	Кьольн
лекція	лекція
Лета	Лста
нігілізм	нігілізм
проблема	проблема
телеграма	телеграма
Челенджер	Челенджер

Правильно	НЕправильно
вівтар (олтар)	алтар
лікування	вращування
вантаж	груз
постачальник	поставщик
мрячити	моросити
підбурювати	підстрікати
виходить	получається
хутовий	пушний
чотириногий	четвероногий
швачка	швея
отрута	яд
гнаний	гонимий
вразливий	ранимий

Розрізняйте!

Гривня і гривна

Грошова одиниця України зветься *гривня*, а *гривна* – це металева шийна прикраса у вигляді обруча. *Гривня* відмінюється як *вишня*: *дві гривні* (а не *гривни*), *шість гривень* (а не *гривен*), *двадцятьма шістьма гривнями* (а не *гривнами*) і под.

Кампанія і компанія

Ці два слова не лише не тотожні у вимові, а й вельми віддалені щодо походження та значення. *Кампанія* пов'язане з фр. *satrapne* «похід» і використовується для позначення сукупності заходів, спрямованих на виконання певного завдання (наприклад, *виборча кампанія*, *політична кампанія*). *Компанія* походить від іт. *compagnia*, що означає «група осіб, пов'язаних певними інтересами» (наприклад, *весела компанія*) (За О. Пономаревим).

ЗВУКОВІ ВІДЧУТТЯ

Дослідники звукосимволізму переконалися, що різні звуки викликають неоднакові асоціації. Зокрема, як «погані» звуки опитувані назвали [х], [ш], [ж], [ц], [ф], як «грубі» – [б], [д], [г], [ж], як «гарний», «ніжний» – [л].

Відомий український мовознавець *Олександр Потебня*, наприклад, окремі звуки пов'язував із почуттєвою сферою людини: [а] для нього – загальний вияв рівномірного, тихого, ясного почуття, спокійного спостереження, але одночасно й подиву; в [у] виявляється почуття протидії, страху; [і] – це вияв любові, прагнення наблизити до себе предмет, добре його сприйняти.

Звуковий зміст тексту, значення звукової форми в мові сьогодні об'єднують у суспільних пошуках зусилля філологів і математиків, психологів і художників, поетів і кібернетиків. Ідеться передусім про пошуки гармонії між звучанням і значенням слова (*О. Сербенська, М. Волощак*).

Зорова поезія

Тавтограма

КИЇВ УВЕЧЕРІ

100жартів нами100
гу100,
тлу100,
чи100,
промени100,
про100рово на100яне мі100.

(*М. Мірошніченко*)

ГАЗЕЛЬ

Сліпучо-срібна стрічка снігу...
Сороки стрекіт стрішив стріху.
Село селянські слуха сни.
Сніг сіється-снується стиха...
Спросоння скрикнує сива сойка.
Старезний стовбур –
Скрушно сміхом...
Сахнеться серце... стрепенеться
Сказанням старовинним скіфа.

(*А. Мойсієнко*)

СКОРОМОВКИ

Прочитайте скоромовки, дотримуючись норм літературної вимови.

Повтори разів три:
Памір, Армавір,
Гібралтар, Гвадалквівір...
Чи досягнеш ти Ла-Маншу,
язика не ламавши?

(*Д. Білоус*)

Глянь: у лелечій у оселі
в білих льолях милі лелі.
Лелі, леленьки малі
у кубельці, у теплі.

(*Д. Білоус*)

*Кожне слово людську історію чудово,
як чиста крапля, відбива.*

М. Рильський

ПОГЛИБЛЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ НАЙВАЖЛИВІШИХ ВІДОМОСТЕЙ З БУДОВИ СЛОВА, СЛОВОТВОРУ, СТИЛІСТИКИ

Ви знатимете:

- морфологічну будову слова, способи творення слів;
- стилістичні особливості значущих частин слова;
- стилістичні засоби словотвору.

Ви вмітимете:

- розбирати слова за будовою, визначати способи творення слів;
- визначати стилістичні функції в тексті значущих частин слова;
- використовувати правильно і доречно словотворчі засоби в мовленні;
- правильно писати слова з орфограмами в коренях, префіксах і суфіксах.

Словотвір (від лат. *derivacio* – відхилення, утворення) – це розділ мовознавства, який вивчає структуру слів і способи їхнього творення.

§ 8. Морфологічна будова слова. Творення слів

*Про значущі частини слова, твірну основу,
способи словотворення та основні орфограми в коренях,
префіксах і суфіксах*

Пригадайте

- З яких значущих частин складаються слова?
- Що відрізняє спільнокореневі слова від форм слів?
- Які є основні способи словотворення?

115. Порівняйте записані парами слова. Визначте їхню будову. Чим цікаві ці слова з погляду словотворення? Поміркуйте, яке слово кожної пари є похідним, а яке – твірним. Обґрунтуйте думку.

Доярка – дояр.

Швея – швейник.

Бандурист – бандуристка.

Спортсмен – спортсменка.

Будова слова

Морфеми

Слова поділяються на **морфеми** – найменші значущі частини (**корінь, префікс, суфікс, закінчення**). За допомогою префіксів і суфіксів утворюються нові слова та їхні форми, а за допомогою закінчень – лише форми слова.

БУДОВА СЛОВА			
Основа слова			Закінчення
Префікс	Корінь	Суфікс	Виражає граматичне значення слова
Виражає лексичне значення слова			

Відповідне розміщення морфем у слові є його **будовою**. Наприклад:

учень□, переведений, високо, ходити.

Зверніть увагу! При визначенні кореня треба враховувати чергування звуків. Наприклад: ходити – ходжу – хід (спільнокореневі слова).

Слово-творення

Твірна основа

Основним засобом збагачення словникового складу мови є **словотворення**. При цьому нові слова утворюються на основі вже існуючих.

Основа, від якої твориться нове слово, називається **твірною**. До неї додаються словотворчі суфікси і префікси (афікси). Наприклад:

1. ліс + ов → лісовий (твірна основа ліс).

2. лісов(ий) + ик → лісовик (твірна основа лісов).

**Похідні
слова**

**Способи
слово-
творення**

Слова поділяються на **непохідні** і **похідні**. Похідне слово мотивується через зв'язки з іншим словом того самого кореня.

Порівняйте:

ліс → лісовий → лісовик
(непохідне) (похідне) (похідне)

Слова в українській мові творяться різними способами.

Способи словотворення	
Суфіксальний	осінній ← осінь + н
Префіксальний	премудрий ← пре + мудрий
Префіксально-суфіксальний	запiчок ← за + піч + ок
Безафіксний (відкидання морфем)	пуск ← пускати
Складання слів або основ слів	рута-м'ята ← рута + м'ята; працездатний ← праця + здатний
Складання усічених основ	облком ← обласний + комітет; ЄС ← Європейський Союз
Перехід слів з однієї частини мови в іншу	черговий (іменник) ← черговий (прикметник) учень

116. І. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Чи розкриває заголовок тему висловлювання?

АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА ЛЬВОВА

Небагато міст можна порівняти з музеями просто неба. Саме до них належить Львів, у чудових архітектурних ансамблях і пам'ятниках якого втілена складна історична доля, пов'язана з багатовіковою боротьбою українського народу проти чужоземних пригноблювачів, відображений розвиток архітектури від давньоруських і готичних будівель XIII–XVI століть, творів модерну й конструктивізму перших десятиріч двадцятого століття до сучасних споруд. Сам план міста з вулицями, що радіально розходяться від середнього ядра, характерний для поселень, які складалися століттями.

Місто Львів

Особливість архітектурної спадщини міста – її багатонаціональний характер, історично зумовлений важливим значенням Львова в міжнародній торгівлі. Поряд з корінним українським населенням тут жили й

трудилися вірменські купці та ремісники, німці, поляки, євреї, працювали італійські майстри-будівничі тощо. **Загальноєвропейські** стильові системи, **збагачені** місцевими традиціями, що беруть свій початок з часів Київської Русі, лишили на львівській землі глибоко самобутні витвори, які складають одну з найяскравіших сторінок в історії культури України.

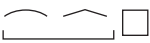
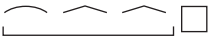

Львів виник як невелике місто-фортеця Галицько-Волинського князівства, а виріс у значний економічний і культурний центр, що справив великий вплив на розвиток архітектури довколишнього регіону (Т. Трегубова, Р. Мих).

II. Виконайте подані завдання до тексту.

1. Укажіть два повнозначних слова, творення яких неможливо пояснити.
2. Випишіть слова, які містять три і більше морфеми. Розберіть ці слова за будовою.
3. Випишіть форми слова *місто*. Виділіть закінчення.
4. Знайдіть два слова, утворені префіксально-суфіксальним способом. Виділіть словотворчі суфікси і префікси.
5. Знайдіть два слова з нульовими закінченнями. Змініть ці слова так, щоб закінчення стали буквеними. Чи є в тексті слова без закінчень?
6. Наведіть приклади похідних слів. Від яких слів їх утворено? Визначте твірні основи.
7. Розберіть за будовою виділені слова, визначте спосіб їхнього творення.
8. Доберіть усно до слів *Львів* і *архітектура* спільнокореневі.
9. Утворіть від слів *місто* і *вулиця* по два нових.

117. Мікрофон. Чи доречно змінювати, осучаснювати архітектурну спадщину наших міст? Чому?

118. I. Згрупуйте і запишіть подані слова за схемами. Виділіть у словах твірні основи. Доповніть кожну групу власним прикладом.

1.
2.
3.
4.
5.

Безхмарний, зв'язок, бігти, жайворонок, високо, водянистий, порозносила, майстерня, городина, безперешкодний.

II. Визначте слова, які не мають закінчень, і слова з нульовим закінченням.

119. I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте пунктограми. Накресліть схему першого речення.

1. Ми ніколи не станемо математиками навіть знаючи **напам'ять** усі чужі доведення якщо наш розум не здатний самостійно розв'язувати проблеми (Р. Декарт). 2. Мої сліди змиває сірий **дощ** їх обриси травою заростають (Н. Кир'ян). 3. Об стежку вдарилось тверду і **розкололось** до зернини останнє яблуко в саду (Л. Талалай). 4. Маленький хлопчик молоко несе у білому бляшаному бідоні а **надвечір'я** сторожка пасе

натомлені жнивами сиві коні (Т. Яковенко). 5. Обличчя натхненно розшарілось і **освітившись** якимись новими думками стало мовби тоншим інтелектуальнішим багатшим (О. Гончар). 6. Дозволь мені мій вечоровий світе **упасти** зерном в рідній стороні (В. Стус).

II. Розберіть виділені слова за будовою. Доберіть до кожного по 2–3 спільнокореневих.

120. Мозковий штурм. Чому словотворення є основним засобом збагачення словникового складу мови?

 121. I. Згрупуйте слова за способами їхнього творення. Чи всі вони утворені за допомогою морфем? Виділіть, де можливо, словотворчі суфікси і префікси. За потреби скористайтесь словотворчим словником.

Розказати, крижина, ЄС, краєзнавство, по-нашому, ГЕС, надзвичайний, запуск, швидко, подорожник, степеневий, пароутворення, настільний, черговий (іменник), черговий (прикметник), юннат, ООН.

II. З одним із поданих слів складіть речення, ускладнене однорідними членами речення.

122. Два – чотири – всі разом. I. Установіть послідовність словотворення слів у кожній групі.

1. Письменник, письмо, письменницький, письменний.
2. Весняний, веснянка, веснянкуватий, весна.

II. Утворіть словотворчий ланцюжок від слова *лід*.

 123. Поміркуйте над запитаннями.

1. Скільки префіксів у слові *навздогін*?
2. Чи однакове значення має словотворча частина *авто* в словах *автопортрет*, *автовідповідач*, *автомобіль*?
3. Чому в слові *лікарня* виділяють два суфікси (*-ар-* і *-н-*), а в слові *сушарня* – один (*-арн-*)?

 124. I. Позмагайтеся! З'ясуйте, що означають виділені в словах словотворчі елементи грецького походження.

1. Телевізор, телескоп.	5. Бібліотека, бібліоман.
2. Термоядерний, термометр.	6. Агрокультура, агробізнес.
3. Псевдонім, псевдонауковий.	7. Біологія, біомаса.
4. Демократія, демографія.	8. Телескоп, фільмоскоп.

 II. Випишіть із тлумачного словника чи словника іншомовних слів кілька слів зі спільними словотворчими елементами (наприклад, *полі*, *лого*, *зоо*, *фізіо*, *тека*). Визначте, що означають ці частини.

Мовленнєва ситуація

Фінський підліток, який почав вивчати українську мову, витлумачив значення слів *гусар*, *жрець*, *забрало* так: *гусар* – пташник, що доглядає гусей; *жрець* – ненажера; *забрало* – вантажний автомобіль.

Поясніть, чим викликані помилки, чому хлопець саме так витлумачив значення слів. З'ясуйте значення і походження цих слів.

Основні орфограми у префіксах, коренях, суфіксах

Місце орфограми	Орфограми	Приклади
У префіксі	Букви <i>е, и, і</i> в префіксах <i>пре-, при-, при-</i>	<i>предобрий, прихід</i>
	Букви <i>з, с</i> у префіксах <i>роз-, без-, з- (зі-, с-)</i>	<i>розказати, списати</i>
У корені	Орфограми, пов'язані із чергуванням голосних і приголосних звуків	<i>стелю – застила-ти, рука – руці</i>
	Подвоєння букв	<i>гілля, сіллю</i>
На межі кореня і суфікса	Буквосполучення <i>-цьк-, -зьк-, -ськ-, -цтв-, -зтв-, -ств-</i>	<i>козацький, птаство</i>
	Букви <i>щ, чч</i> в іменниках із суфіксом <i>-ин(а)</i>	<i>козаччина, Житомирищина</i>
У суфіксі	Букви <i>и, е(є)</i> в суфіксах <i>-ечок, -єчок, -ечк(а), -єчк(а), -ичок, -ичк(а)</i>	<i>діжечка, вогничок</i>
	Буква <i>и</i> в суфіксі <i>-ив(о)</i>	<i>вариво, печиво</i>
	Букви <i>и, і</i> в суфіксах <i>-ир, -ист, -изм, -ір, -іст, -ізм</i>	<i>бандурист, піаніст</i>
	Букви <i>и, і, е(є)</i> в суфіксах <i>-инн(я), -інн(я), -єнн(я), -єнн(я)</i>	<i>павутиння, звернення</i>
	Букви <i>о, е(є)</i> в суфіксах <i>-ов(ий), -ев(ий), -єв(ий)</i>	<i>овочевий, казковий</i>
	Букви <i>и, ї</i> в суфіксах <i>-ин, -їн</i>	<i>Ольжин, Маріїн</i>

125. Випишіть послідовно лише ті слова, у префіксах яких слід писати букву *з*.

..хвалити, бе..апеляційний, ..фотографувати, ..добути, бе..славний, ро..ставити, ..садити, ..початку, ро..хвалений, ро..фарбувати, ..топтати.

КЛЮЧ. Підкресліть у виписаних словах другу букву кореня. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву одного з міст України.

126. І. Утворіть від поданих слів нові за допомогою префікса *при-* або *пре-*. Якого значення надали префікси словам?

Солити, тиск, гнути, пишний, копати, міський, летіти, малий, сохнути, кріпити, сунути.

ІІ. Складіть словосполучення з утвореними словами.

127. І. **Орфографічний тренажер.** Утворіть і запишіть від поданих слів нові за допомогою вказаних суфіксів. Підкресліть і поясніть орфограми в утворених словах.

- ськ-:* Луцьк, Запоріжжя, Херсон, Дрогобич, Рига, латиш.
- ств-:* юнак, убогий, козак, товариш, студент.
- ин(а):* вінницький, хмельницький, дніпропетровський, турецький.
- ичок, -ечок:* вогник, верх, племінник, кошик, мішок.

5. -ичк(а), -ечк(а): вулиця, річка, ніжка, ручка.

6. -ов(ий), -ев(ий), -єв(ий): вітер, груша, мовлення, алюміній, гроші, замша, борщ, матч, мальва.

7. -ин, -ін: Софія, Маруся, Галя, Коля, бабуся, свекруха.

8. -инн(я), -інн(я), -єнн(я): звільнити, горіти, озброїти.

9. -ист, -іст, -изм, -ізм: пейзаж, модерн, футбол, бульдозер.

II. З двома утвореними словами (на вибір) складіть по одному реченню.

128. Випишіть спочатку іменники, у яких пропущено букву **е(є)**, а потім ті, у яких пропущено букву **и**. Поясніть орфограми.

Сон..чко, дон..чка, кон..чок, поневол..ння, міш..чок, лож..чка, кра..чок, кринич..чка, озбро..ння, мар..во, пал..во, травич..чка, напруж..ння, павут..ння, перевез..ння, міс..во, мороз..во, плет..во, книж..чка, літ..чко, вул..чка, пал..чка, річ..чка, мереж..во.

129. Попрацюйте в парах. Складіть словниковий диктант (8–10 слів) на орфограми в префіксах, коренях, суфіксах. Продиктуйте диктант однокласнику (однокласниці). Перевірте написання.

130. I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть і поясніть орфограми. Позначте морфеми, у яких є ці орфограми.

1. На Дону гарматними залпами коловся лід і павич(е,о)вим п(е,и)ром виблискував на свіжих зламах (*Г. Тютюнник*). 2. Діж(е,и)чка на діж(е,и)-чці, а зверху кит(е,и)чка (*Нар. творчість*). 3. Ро(з,с)кажіть, ро(з,с)кажіть мені, хмари: ви чого це **тікаєте** далі? (*П. Тичина*). 4. Пр(е,и)красне село стало ще милішим, воно пр(е,и)бралося в зело, завітчалось клеча(н,нн)ям (*Ю. Яновський*). 5. Ми підем, де трави похилі, де зорі в ясній дал(е,и)ні, і карії очі, і руч(е,и)ньки білі **ночами** насняться мені (*В. Сосюра*). 6. Ніжна блакитна хвиля, чиста й тепла, кидала на **берег** тонке мереж(е,и)во (*М. Коцюбинський*). 7. Щось є чаклунське в таємничості нічного цвіт(і,е,и)ння, в місячнім мар(е,и)ві й тиші світлих акаці(є,йо)вих ночей (*О. Гончар*).

II. Змініть виділені слова або доберіть до них спільнокореневі так, щоб відбулося чергування звуків. Запишіть слова парами, позначте в них корені та запишіть звуки, які чергуються.

131. Складіть і запишіть твір-мініатюру про: а) ваш населений пункт та історію його назви; б) пам'ятку історії та культури вашого краю; 3) річку (озеро, парк, урочище, гори тощо) вашої місцевості та історію її назви.

Використайте в тексті спільнокореневі слова як засіб зв'язку речень та слова з орфограмами в значущих частинах слова. Підкресліть і поясніть ці орфограми.

Для вас, допитливі

Чи знаєте ви, що в давні часи існувало цікаве слово **sold* (корінь *sol* і суфікс *d*)? Спочатку воно означало «з сіллю», «солоний», потім ширше – «приправлений», далі – «смачний», а згодом почало знов звужувати своє значення. Якщо ви хочете дізнатися більше про походження слів української мови (наприклад, *хліб, цукор, страва* тощо), зверніться до книжки **А.П. Коваль «Слово про слово»**. Про те, що вам найбільше сподобається в цій праці, розкажіть однокласникам.

1. Найменшою неподільною значущою частиною слова є морфема (корінь, префікс, суфікс, закінчення). Вона є носієм певного лексичного чи граматичного значення.
2. Найбільш активним процесом у збагаченні лексики української мови є творення нових слів, які виникають на базі вже існуючих і сприймаються як похідні. Розрізняють кілька способів словотворення.

§ 9. Стилїстичні особливості значущих частин слова. Стилїстичні засоби словотвору

*Про те, якого стилїстичного забарвлення надають
словам і висловлюванням деякі префікси та суфікси, а також
про стилїстичні функції складних слів*

132. Прочитайте текст, визначте його основну думку. Поміркуйте, чому виділені в тексті слова автор називає ніжними і чому лише вжиті доречно вони збагачують наше мовлення.

ПЕСТЛИВІ СЛОВА

Українська мова витворила багато-багато пестливих слів, якими опoетизовано світ. Напевне, найбільше таких слів утворено від слова *мати...* Мати народила нас, навчила говорити й запалила в серці вічне світло пісні. Серце завжди лине до матері, до рідного дому, яблунь і вишень у цвіту, журливої річечки, запашного луку, першої стежини, яка кличе на батьківські пороги. Тому матір опoетизовано в найніжніших словах *мама, матінка, матіночка, матуся, мамусечка, матусенька, мамонька, мамочка, мамуня, мамуся...* Ці слова оповиті ніжним сумом, святощами, величчю матері.

Із глибини найвірнішого материнського серця, від материнської ніжності й доброти народилися зменшувально-пестливі слова, наповнені любов'ю до дітей. Це слова *дитинка, дитинонька, дитиночка, дитинятко, дитинчатко, дитятко, дитяточко, дітки, дітоньки, діточки, доня, доненька, донечка, дочечка, синок, синочок, синачок, синуньо, синуньцьо, синопько, синеня, синятко.*

Ніжні слова збагачують наше мовлення. Якщо їх, звичайно, вжити доречно. Ці слова витворив народ, виколихав у своєму серці, зігрів теплом душі своєї й віддав у спадок нам. Користуймося цим скарбом уміло і творчо (За І. Вихованцем).

133. Прочитайте речення в обох колонках. Поміркуйте, речення якої колонки більш експресивні, виразні. Завдяки яким словам цього досягнуто і як утворено ці слова? Зробіть висновок про стилїстичне застосування словотворчих засобів.

1. Посіявся рясний дощ.
2. Перед нами розкинувся ліс.
3. Здалося, що десь близько пролетіла сова.

1. Посіявся рясенький дощичок.
2. Перед нами розкинувся лісище.
3. Здалося, що десь близько-близько пролетіла сова-нічниця.

Стилїстичні особливості морфем

Стилїстичні можливості словотвору виявляються при зіставленні слів, які мають однаковий корінь і значення, але різне словотворче оформлення. Наприклад: *вітер – вітерець, вітрище; далеко – далеко-далеко, далеченько, далекувато*.

У наведених прикладах слова праворуч емоційно забарвлені, вони надають мовленню стилїстичної виразності та експресивності.

Можливості суфіксів

Одним з найбільш стилїстично виразних словотворчих засобів є **суфікси**. Наприклад: 1. *Ой у полі озерецько, там плавало відерецько* (Нар. творчість). 2. *Для виробництва біологічного світла потрібен молекулярний кисень* (З посібника).

Стилїстичне забарвлення суфіксів		
Суфікси	Особливості суфіксів	Приклади
-ість, -ств(о), -цтв(о), -зтв(о), -от(а), -анн(я), -енн(я), -інн(я), -тт(я), -ізм (-їзм), -изм та ін.	Утворюють слова з абстрактним, узагальнювальним значенням, назви опредмеченої дії.	<i>громадськість, людство, збирання, реалізм</i>
-альн-, -увальн- (-ювальн-), -арн- (-ярн-), -ичн-, -ічн- (-їчн-)	Характерні для наукового, офіційно-ділового, публіцистичного стилів	<i>соціальний, гуманітарний, історичний</i>
-ист-, -уват-, -атист-		<i>азотистий, цукристий</i> (слова-терміни)
-к-, -ок-, -очок-, -ичок-, -очк-, -ик-, -оньк-, -еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -н-, -в-, -ищ-, -ущ- (-ющ-), -иськ-, -юх-, -ил-, -л-	Утворюють емоційно забарвлені слова. Характерні для художнього і розмовного стилів	<i>рідненький, гайочок, котище</i>

Зверніть увагу! Слова із суфіксами позитивної і негативної оцінки мають виразне емоційно-експресивне забарвлення. Приєднуючись до основи слова, ці суфікси вносять додаткові відтінки здрібнілості, пестливості, ласкавості, ніжності, зневаги, згрубілості тощо.

Можливості префіксів

Стилїстично виразнішими роблять слова і **префікси**. Особливої експресії набувають слова, у яких повторюється або комбінується з іншими префіксами префікс **по-**. Наприклад: *Притаїлося все, пополохалось перед з'явищем тучі грізної...* (М. Стельмах). Префікси **па-, пра-, уз-** та інші надають словам відтінок урочистості. Наприклад: *Паморозь розкішним мереживом покрила нерухомі дерева* (М. Стельмах). За допомогою префікса **не-** виражається негативний, зневажливий відтінок. Наприклад: *недотепа, нездара*.

**Можливості
складних
слів**

Стилїстичне забарвлення **складних слів** пов'язане здебільшого з новим значенням, що виникає внаслідок поєднання слів або основ слів. Складні слова виконують різні **стилїстичні функції**:

- уживаються як терміни в науковому, офіційно-діловому, публіцистичному стилях (*гідроканал, кіловат-година*);
- виражають різноманітні емоційно-експресивні відтінки в художньому стилі (*громовозвукій, смуток-жаль*).

Наприклад: *Ранок був ясний-найясний і теплий-найтепліший* (Марко Вовчок).

134. І. Прочитайте слова. Визначте усно в них суфікси та префікси і з'ясуйте, як ці морфеми впливають на значення слів. Які з цих слів характерні для художнього мовлення, а які – для наукового?

Становлення, формулювання, архаїзм, архаїчний, посередництво, упертюх, бурмило, тонісінький, ординарний, рівнесенький, гостинчик, порозходитись, прадавній, історизм, дійсність, нездара, пагіння, хлопчисько, хатиночка, звірятко, вовчище, водиця.

ІІ. Складіть з одним словом (на вибір) речення, ускладнене однорідними членами речення.

135. І. Прочитайте тексти. Обґрунтуйте їхню належність до певних стилів. Поясність, як впливають словотворчі засоби на стильове забарвлення текстів.

ХРАМ ХРАМІВ

Колись Сковорода казав про те, що людина – то Божий храм. І було в цих словах дивовижне захоплення величчю людини, її красою, довершеністю, її богорівністю... І нехай це ідеалізм, але ж скільки в ньому віри в людину, в її величч. Так, найбільшим храмом, «храмом храмів» є на землі Людина. Не звір, а людина з сонячним серцем. Так, у днів кривавим вири загубилися стежки до цього храму храмів – але ж неодмінно треба знайти їх, треба знайти шлях до того, щоб світом правила Людина, а не антилюдина, породжена світом зла, визиску, грубого матеріалізму (*С. Тельнюк*).

ЗУСТРІЧ

За возами, спираючись на костур, тюпає жвавенька бабуса...

– Здрастуйте, – здороваються діти до бабусі й як одно низенько вклоняються.

Бабуса спинилась.

– Здорові, діточки, а чого ж це ви, голуб'ята, всі такі зелені?

Діти витерли рукавчатами носики й подивились на неї великими смутними очима: мовляв – хто ж його знає.

– Ну, а де ж ваша мама? – питає бабуса, приглядаючись до чорних тенет очок на дітях.

Дівчинка убік показала очима.

– У хуторі – горниці панам прибирають.

Зорять усі на бабусю, чогось сподіваються.

Побідкалась старенька, стала жалувати дітей.

– Гарні, любі діточки... а гостинчика немає, ластів'ята, – не купила (*С. Васильченко*).

ПЛАВАЛЬНИЙ МІХУР

Плавальний міхур – це порожнистий орган у тілі водяних тварин, що регулює середню щільність при їхньому переміщенні на ту чи іншу глибину. За допомогою цього пристосування риби зберігають рівновагу у воді. Йдучи на глибину, риба підтримує в плавальному міхурі тиск, для чого безперервно підкачує кисень із крові. При спливанні, навпаки, кров посилено вбирає кисень з міхура. Таке підкачування і вбирання – процеси досить повільні, тому при швидкому витягуванні риби з великої глибини кисень не встигає розчинитися у крові, й міхур, роздуваючись, розриває рибу. У морських вугрів на такий випадок передбачений запобіжний клапан: при швидкому спливанні він відкривається й випускає кисень з міхура (*З посібника*).

II. Випишіть із кожного тексту по 3–5 слів із стилістично забарвленими морфемами.

136. Мозковий штурм. Чи однакова стилістична роль засобів словотвору в різних стилях мовлення? Обґрунтуйте думку.

137. Утворіть від поданих слів за допомогою суфіксів позитивної чи негативної оцінки нові слова. Утворені слова запишіть, позначте в них морфеми, назвіть твірну основу. Для якого стилю мовлення характерні ці слова?

Малий, ніч, здоровий, пташка, важкий, страх, злий, страшний, літо, сила, вовк.

138. Позмагайтеся! 1. Хто утворить від слова *бабуся* найбільше слів з новим відтінком значення за допомогою суфіксів позитивної оцінки?
2. Хто утворить від слова *кіт* найбільше слів з новим відтінком значення?

139. Попрацюйте в парах. Доберіть кожен по 5–7 слів із суфіксами, що мають зменшувально-пестливе значення або вживаються на означення згрубілості, збільшення. Прочитайте ці слова однокласнику (однокласниці), запропонуйте пояснити значення й емоційне забарвлення слів, а з одним словом (на вибір) скласти речення.

140. I. Прочитайте виразно вірш. Поясніть, які зорові образи змальовує автор. Якими почуттями наповнений твір?

I. Марчук. Струни печалі і надії

Чоловіче мій, запрягай коня.
То не кінь, а змії, миготить стерня.
Доберемося за три години
За стонадцять верст до родинки.

Чуєш, роде мій, роде, родоньку,
Чом бур'ян пішов по городоньку?
Роботящий мій з діда-прадіда,
Двір занедбаний – Боже праведний.

Ой ти ж, роде мій, мій ріднесенький,
Хоч би вийшов хто, хоч однесенький.
Що ж це двері всі позамикані,
Чи приїхали ж ми некликані?

Дев'ять день душа ще пручається,
А тепер вже десь розлучається.
Ту морквиночку, тую квітоньку
Не прополеш із того світоньку.

Люди згадують – ми навідалися,
От ми, родоньку, перевідалися...

Чоловіче мій, запрягай коня.
То не кінь, а змії, миготить стерня...

(Л. Костенко)

II. Назвіть у тексті словотворчі засоби і з'ясуйте їхню стилістичну роль.

III. Поясніть написання складних слів.

141. I. Спишіть речення, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть слова із суфіксами та префіксами, які надають словам і мовленню стилістичного забарвлення. Виділіть ці морфеми і поясніть їхню стилістичну роль.

1. Сон(е,и)чко племенисте гралося в небі вітрець жвав(е,и)нько хитав деревами що попадалися де-не-де по дорозі і шумів у міських садочках (Марко Вовчок). 2. Як гляну на тебе – така ти невеличка моя перепеличко а голосочок-то який! Тонес(е,и)нький милес(е,и)нький такий! (Л. Глібов). 3. Із якого ти саду чудова роже? Тебе й морозище зв'язати не може! (А. Кримський). 4. Все те що мало згоріти згоріло тільки сумно чорнів обпалений комин та осінній вітрисько бабрався в попелі, вишукуючи поодинокі жарини (А. Дімаров). 5. Пр(е,и)стосувавшись до сезонного живле(н,ни)я і розмноже(н,ння) кити утворили кілька біологічних груп (З посібника). 6. Все ніби в колі віковим любов розлука весни грім все ніби вогкості луна прадавня тиха таїна (А. Малишко). 7. Попоходиш за плугом попотягаєш чепіги то й, зрозуміло, втома бере своє (О. Ковінка). 8. Ой у полі три кринич(е,и)ньки, любив козак три дівчиноньки (Нар. творчість).

II. Поясніть орфограми в суфіксах і префіксах.

III. Наведіть приклади вживання слів із зменшувально-пестливими суфіксами в усній народній творчості.

Зверніть увагу! Для текстів наукового стилю властиве широке вживання **аббревіатур**, проте ці скорочення мусять бути загальноприйнятими в мові науковців, уніфікованими, а також відповідати правилам орфографії. Наприклад: *ВНС* (вегетативна нервова система), *унікод* (універсальне кодування).

142. I. Утворіть і запишіть аббревіатури від поданих сполучень слів. Вимовте правильно аббревіатури і поясніть, як вони утворені (з початкових букв, звуків або частин слів). З яким стилем мовлення співвідносні ці слова?

Конструкторське бюро, магнітна резонансна терапія, цитологічна діагностика, Національна академія наук України, синдром набутого імунно-дефіциту, теплова електрична станція, біологічна хімія.

II. З двома утвореними аббревіатурами складіть речення.

Із глибин мовознавства

Наукова мова, як правило, уникає вживання слів зі зменшувально-пестливими суфіксами (-ок, -очок та ін.), бо вони надають небажаного в такому випадку відтінку пестливості. Більше того, якщо слова з такими суфіксами і потрапляють до цього стилю, то вони позбавляються емоційно-експресивних відтінків. Наприклад, у загальнонародному значенні слова *мозочок*, *шлуночок* являють собою зменшувально-пестливі утворення від *мозок*, *шлунок*, а в науковій мові вони є анатомічними термінами (*шлуночок* – частина порожнини серця).

Так само слова з книжними суфіксами (-ість, -їзм, -арн- та ін.) зрідка можуть використовуватися в художньому й розмовному стилях. Наприклад: *Як шумлять зблідлим листом клени під безладну **квалівість** хмар!* (О. Булига).

143. І. Прочитайте тексти. Простежте, як суфікси здрібнілості, пестливості в поєднанні з основами книжних слів надають об'єктові зображення гумористичних відтінків.

Лист синові

«Дорогий синочку Петрусику! Уже сьома днинка, як ти від нас ту-ту в табір відпочинку. Ми так хвилюємося, бо ж ти вперше без матусеньки й татусенька. Будь цяця, мий рученятка. А головне, не дружи з поганими, невихованими дітками – вони навчать тебе всяких дурниць. Будь здоровенький».

Лист батькам Петруся

«Шановні Петрусикові матусенько й татусеньку! Поспішаю потішити, що ваш синочок поки що живенький та здоровенький. Дуже жвавенький хлопчинка. У перший же вечір він закоротив двигунчика, і ми досі сидимо без світла. Ремонтик обійдеться нам в одну тисячку. Має дуже великий потяг до природоньки – у лісочку розпалив багаттячко, від якого згоріло 2,5 га сосничка, у результаті чого нам подано рахуночок на три тисячки. Уранці намагався провести з Петрусиком виховну бесіду... Після цієї розмовоньки я написав заявочку про звільнення за власним бажаннячком.

Вашого посланнячка Петрусикові ще не віддав – він туп-туп з динамітиком на ставочок глушити рибоньку.

З табірним привітиком директор Давидюк-Вовченко».

II. Прочитайте тексти вдруге, замінюючи емоційно забарвлені слова словотворчими синонімами з нейтральним значенням. Що, на вашу думку, за такої заміни втратять тексти?

III. Випишіть три слова, що створюють комічний тон текстів. Визначте їхню будову та спосіб словотворення.

144. Виконайте завдання одного з поданих варіантів.

Варіант А. Доберіть із підручника географії, біології чи фізики невеликий уривок, у якому використовуються словотворчі засоби стилістики. Обґрунтуйте стильову належність тексту.

Варіант Б. Доберіть із твору Лесі Українки «Лісова пісня» або М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» невеликий уривок, у якому використовуються словотворчі засоби стилістики. Поясніть роль цих засобів.

145. Розгляньте ілюстрацію. Доберіть для її опису емоційно забарвлені слова, утворені різними словотворчими засобами. Складіть усно за картиною невеликий опис (6–8 речень), використовуючи дібрані слова.

П. Басанець. Материнство

146. Складіть і запишіть невеликий текст (6–8 речень) у науковому або публіцистичному стилі на довільну тему, використовуючи словотворчі засоби стилістики. Підкресліть відповідні слова у вашому тексті.

1. Словотворчі засоби відіграють важливу роль у стилістичному забарвленні слів. Якщо в тексті вжито такі слова, то його стилістична виразність посилюється.
2. Основна роль у стилістичному забарвленні слів належить префіксам і суфіксам. При цьому більш виразними є суфікси, які творять емоційно забарвлені слова та слова з абстрактним, узагальнювальним значенням.

САМООЦІНКА І САМОПЕРЕВІРКА

147. Мікрофон. Продовжте фрази.

- Опрацювавши теми з будови слова, словотвору, стилїстики, я зрозумів (зрозуміла), що...
- Найскладнішим під час опрацювання матеріалу для мене було...
- Свої знання з тем розділу я б оцінив (оцінила) на...

148. Тест для самоперевірки.

1. Установіть відповідність (один приклад є зайвим):

	Схеми
1	⌒
2	⌒ ⌒ □
3	⌒ □
4	⌒ ⌒ □

	Приклади
А	прив'язаний;
Б	тенісний;
В	журі;
Г	гай;
Ґ	приїзд.

2. Установіть відповідність (одна пара слів є зайвою):

	Способи словотворення	Приклади
1	суфіксальний;	А записати, надзвичайний;
2	префіксальний;	Б подорожник, настільний;
3	префіксально-суфіксальний;	В допис, переділ;
4	безафіксний.	Г спортбаза, лісосмуга;
		Ґ крижина, віконний.

3. Літеру с треба писати в усіх словах рядка:

- А бе..коштовний, ..казати, ..керований;
 Б ..формувати, пере..кочити, ..фотографувати;
 В ..плетений, ..питати, ..шити;
 Г ..тягнути, ро..тлумачити, не..терпний;
 Ґ ..фальшувати, бе..смертя, ..хвалити.

4. Літеру о треба писати в суфіксах усіх слів рядка:

- А дощ..вий, овоч..вий;
 Б груш..вий, січ..вий;
 В грош..вий, малин..вий;
 Г степ..вий; памаранч..вий.

5. Стилїстичної виразності надають морфеми усім словам у рядку:

- А архіважливий, узголів'я, сонячний;
 Б возрадуєся, попоходив, хлопчисько;
 В яблучний, ріжечок, порозходилися;
 Г мозочок, воріженьки, вилітати.

6. Стилїстичні засоби словотвору наявні в реченні:

- А Ріку тісні здавили береги, а їй би волі, щоб вода шуміла і до козацьких степових могил вологими вустами жебоніла (Г. Дудка).
 Б Ось і сонце. Вся природа радіє йому: сміються поля, дзвенять у повітрі бджоли, птахи розспівалися в діброві (Ю. Збанацький).
 В Дитинонька пресвята, така ясна, мов зоря, спочиває тихо, тихо в тихім сні (Нар. творчість).
 Г І хочеться бути дужим, і хочеться так любити, щоб навіть каміння байдуже захтіло ожити і жити! (В. Симоненко).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які є морфеми в українській мові? Що між ними спільного й відмінного?
2. Чим похідні слова відрізняються від непохідних? Наведіть приклади.
3. Користуючись відповідною таблицею в додатках, охарактеризуйте основні способи словотворення в українській мові.
4. Які основні чергування звуків можливі в корені слів при словотворенні та словозміні? Наведіть приклади.
5. Назвіть основні орфограми в префіксах. Наведіть приклади.
6. Назвіть основні орфограми в суфіксах. Наведіть приклади.
7. Пригадайте кілька крилатих висловів зі словами, які утворені способом переходу з однієї частини мови в іншу.
8. Як впливають слова, творені різними засобами, на стилістичне забарвлення текстів?
9. Як впливають на стилістичне забарвлення слів суфікси і префікси? Наведіть приклади слів із суфіксами позитивної і негативної оцінки.
10. Які стилістичні функції виконують складні слова? Наведіть приклади.

Проект

Проведіть у класі круглий стіл на тему «**Географічні назви нашого краю**».

Для цього об'єднайтеся в групи по 2–4 учні і підготуйте невеликі повідомлення про похідні географічні назви вашого населеного пункту, району чи області (назви сіл, міст, мікрорайонів, кутків, вулиць, рік, гір, лісів, парків, урочищ). Зверніть увагу, що йдеться лише про ті назви, які утворені певним способом словотворення, є похідними від інших слів.

Також можна підготувати відповідні фотоматеріали, карти, запросити старожилів, музейних працівників, істориків.

План підготовки повідомлення

- Обрати географічну назву (кілька назв), про яку ви готуватимете повідомлення.
- Поцікавитися у старожилів, краєзнавців, учителів, знайомих, що їм відомо про цю назву. Скористатися відповідною довідковою літературою. З'ясувати, у який час могла виникнути назва і хто її міг дати.
- Визначити, від якого слова походить назва, вказати спосіб словотворення та морфеми.
- Якщо у вас з'явилася власна гіпотеза походження назви, спробувати її довести.

Рекомендована література

- Коваль А. Знайомі незнайомці: Походження назв населених пунктів України.
- Кругляк Ю. Ім'я вашого міста.
- Передрій Г., Карпенко Т. У світі власних назв.
- Цимбалюк В., Пасічник Ю. Колиска українського народу.
- Янко М. Топонімічний словник-довідник України.

Мовні поради

Не так уже й рідко чуємо в неофіційному, а то й офіційному мовленні: «На Одещині живе багато *болгарів*; повернення кримських *татарів* на рідну землю» тощо. З погляду мовних норм такі форми є помилковими. Іменники чоловічого роду з випадним *-ин* у множині мають нульове закінчення родового відмінка; решта закінчується на *-ів*: *львів'ян-ин* – *львів'яни* – *львів'ян*; *болгар-ин* – *болгари* – *болгар*; *татар-ин* – *татари* – *татар*. Але *поляк* – *поляки* – *поляків*; *солдат* – *солдати* – *солдатів*; *народ* – *народи* – *народів* (О. Пономарів).

* * *

«Хочете переконатись у цінних властивостях в'єтнамських кабачків? Розводьте їх на своєму городі», – закликає одне видання. *Розводять* когось або щось у різні боки; молоко водою тощо. А кабачки та інші рослини *виросшують*. Тому утворення типу *буряковод*, *картоплевод*, *лісовод*, *рослиновод*, *садовод* і под. для української мови неприродні. Їх увели до словників та в засоби масової інформації адміністративно-командними методами теоретики й практики злиття мов. Замість таких слів у нашій мові вживані однокореневі утворення *буряківник*, *картопляр*, *лісівник*, *рослинник*, *садівник*. Так само творимо назви, пов'язані з тваринництвом: *оленьяр*, *свинар*, *скотар*, *гусівник*, *кролівник*, *звірівник*, *собаківник*, а не *оленьовод* і т. д.

Двокореневі слова на *-вод* також є в нашій мові, але вони пов'язані з тими професіями, де справді когось чи щось водять: *вагоновод*, *екскурсовод* (О. Пономарів).

Творіть правильно!

Правильно	Неправильно
зворушлива зустріч	хвилююча зустріч
панівна ідея	пануюча ідея
прийдешнє свято	наступаюче свято
мийні засоби	миючі засоби
разючі результати	вражаючі результати
водоплавні птахи	водоплаваючі птахи
зволожувальний крем	зволожуючий крем
приваблива пропозиція	приваблююча пропозиція
переконливий доказ	переконуючий доказ
домінантна риса	домінуюча риса
координаційний центр	координуючий центр
зраділий учень	радіуючий учень
навколишнє середовище	оточуюче середовище
знеболювальний засіб	обезболюючий засіб
життєствердні настрої	життєстверджуючі настрої
керівна еліта	панівна еліта
чинний закон	діючий закон

КОЛИШНІ РОДИЧІ

У сучасній мові вже не сприймаються як **спільнокореневі слова** *жир* і *жити*, а колись вони належали до одного гнізда. Перше мало значення «корм, годівля, їжа», друге, його твірне, – «жити, годуватися». Носії мови зараз навряд чи співвідносять *смородину* зі *смородом* у значенні «сильний запах», *столицю* зі *столом* у значенні «престол» і так далі. Сьогодні *корито* ніхто не пов'язує зі словом *кора*, а в давнину це був виріб з кори дерева. Знаний усіма *осокор* теж мав у своєму складі корінь *-кор-* і був до того ж складним словом. Його перша основа пов'язувалася зі словом *осина*, друга – з *корь* (кора).

Розпад колишніх єдиних гнізд відбувається тому, що значенні зв'язки між словами, які входять до них, поступово слабнуть або зовсім втрачаються (За Н. Клименко).

Цікаво знати

- В Україні налічується понад 50 назв населених пунктів з коренем *город* (Самгородок, Вишгород, Звенигородка). У період Київської Русі це слово означало *обгороджене поселення, укріплене товстими стінами і вежами*.

- Суфікс *-ів* у назвах міст Харків, Фастів, Бердичів та інших свідчить про те, що ці слова, найімовірніше, утворено від чоловічих імен (прізвищ).

- Назви багатьох річок України утворено суфіксальним способом від слів, які вказують на особливість місцевості навколо цих водойм. Наприклад, річки Кам'янка, Березянка.

- В українській мові максимальна кількість морфем у слові становить дванадцять. За даними мовознавців, слів з 9–12-ма морфемами менше одного відсотка.

Як це було

ТАМ, ДЕ МАЛА БУТИ БРАМА

Усі ми знаємо слово *порт*. Та не кожний скаже, звідки воно. Адже *porto* по-латині – «ношу»; *портмоне* (гаманець) – «нести монети», *портфель* – «нести аркуші». Походження слова *порт* пов'язують з давньоримським звичаєм. При заснуванні міста римляни оточували його стіною. Але перед тим, як вимурувати її, місце оборювали плугом. Там, де мала бути міська брама, не орали, а несли плуга на руках. Отже, *porta* буквально означає «місце, де плуга несли на руках». Звідси значення *porta* – «двері».

Тепер нам стає зрозуміло, чому служник, який стоїть біля дверей готелю, називається *порт'є* і звідки походить слово *порт'єра* (завіса, що затуляє двері) (С. Чак).

ПРАЦЬОВИТІ СУФІКСИ

Якщо придивитися до **найменувань професій**, то можна помітити, що при їх творенні використовуються традиційні для української мови способи словотворення. З давніх-давен для творення назв людей за фахом «працюють» **суфікси** *-ик, -івник, -ар (-яр), -тель, -я, -ець, -ист (-іст), -ер, -ор, -аль, -ух (-юх), -ент*. Наприклад: *бібліотекар, швець, юрист, архітектор, коваль, конюх, кореспондент*. Однак у сучасній мові частина суфіксів здала свої позиції. Тепер за цим призначенням рідко вживаються суфікси *-аль, -ич, -ій, -ух*.

Грецька основа *-лог* оформляє складні слова – назви спеціалістів за предметом їхньої професійної чи наукової діяльності (*біолог, геолог, психолог, епідеміолог*).

Велика кількість найменувань професій утворюється внаслідок складання слів або основ слів (*інженер-будівельник, електрохімік*).

Типовим визнається напрямок похідності від осіб чоловічого роду до жіночого. Наприклад: *вчитель* → *вчителька*, *лікар* → *лікарка*. Однак в українській мові трапляються й випадки творення слів зворотним способом. Так, слово *дояр* утворилося від слова *доярка* (За Н. Клименко).

I таке буває

КВАКАЙТЕ НА ЗДОРОВ'Я

Є мови, які «люблять» приголосні в певному місці слова чи складу. Наприклад, склади китайської мови можуть починатися на будь-який приголосний, а закінчуватися – лише на [й], [н], [н/]. Ескімоські слова не можуть закінчуватися такими звичними для нас звуками, як [е], [ф], [н], [л], [р]. У корейській мові будь-який глухий приголосний, потрапляючи в оточення голосних, стає дзвінким.

В усіх мовах світу звуки творяться шляхом видихання повітря, у бушменській мові – навпаки. Ці звуки називаються клацаючими, або кліксами. Наприклад, є звук «квакаючий», є звук, що нагадує хлопання пробки, є навіть звук, подібний до звуку поцілунку. В одній з бушменських мов кількість кліксів становить 60 %. Коли розмовляють такою мовою, створюється дивне враження якогось клацання, всмоктування, хлопання пробки, квакання тощо (*Із журналу*).

*У слова свої закони вічно мінливого руху,
У слові свої ознаки світла, тепла, ваги.
Слово – клітина мислі, артерія сили духу,
Тільки воно єднає різні людські береги.*

П. Воронько

ПОГЛИБЛЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ НАЙВАЖЛИВІШИХ ВІДОМОСТЕЙ З ЛЕКСИКИ, ФРАЗЕОЛОГІЇ, СТИЛІСТИКИ

Ви знатимете:

- зміни в лексичній системі української мови;
- лексичні одиниці;
- стилістичні засоби лексикології та фразеології.

Ви вмітимете:

- доречно використовувати в мовленні лексичні одиниці – професійні слова, терміни, власне українську лексику, синоніми, фразеологізми;
- визначати стилістичні функції лексичних і фразеологічних одиниць;
- користуватися довідковою літературою, словниками;
- укладати термінологічні словнички.

Лексикологія — це розділ мовознавства, що вивчає лексику, тобто сукупність слів певної мови.

§ 10. Лексика української мови за походженням. Зміни в лексичній системі

Про успадковані слова і запозичення, застарілі слова і неологізми, а також про стилістичні особливості цих лексичних одиниць

Пригадайте

- На які групи поділяється лексика української мови за походженням?
- Чим відрізняються історизми від архаїзмів?
- Які слова називаються неологізмами?

 149. І. Прочитайте слова (словосполучення). Визначте, які з них: а) були неологізмами багато десятиліть тому; б) були неологізмами ще відносно недавно; в) є неологізмами сьогодні. Поміркуйте, чому ці слова (словосполучення) з'явилися в мові, чому перейшли до активної лексики і за яких умов стануть застарілими. Зробіть висновок про те, яких змін і чому зазнає лексична система мови в процесі розвитку.

Банкомат, євро, космонавт, ракета, МРЗ-плеєр, жалюзі, комп'ютер, радіо, чат, флешка, супермаркет, Інтернет, євроремонт, електрика, бейсбол.

ІІ. Наведіть і запишіть кілька прикладів неологізмів нашого часу.

Лексика за походженням

Близько 90 % української лексики — це успадковані слова, а решта — слова іншомовного походження.

Лексика за походженням	
Успадковані слова	Слова іншомовного походження
Спільноіндоевропейські слова (<i>брат, вода</i>)	Запозичення зі слов'янських мов: старослов'янізми, русизми та ін. (<i>святиня, чудеса</i>)
Спільнослов'янські слова (<i>дума, ліс</i>)	Запозичення з неслов'янських мов: грецизми, латинізми, слова англійського походження тощо (<i>театр, гуманізм, рейтинг</i>)
Спільносхіднослов'янські слова (<i>урожай, дешевий</i>)	
Власне українські слова (<i>віхола, височінь, правник</i>)	

Зверніть увагу! Спільноіндоевропейські та спільнослов'янські слова збереглися відповідно в багатьох індоевропейських і слов'янських мовах, зазнавши, безперечно, різних змін. Порівняйте: укр. *син*, польське *syn*, англ. *son*, нім. *Sohn*.

Власне українські слова

До власне української лексики належать слова, що виникли на українському ґрунті. Цих слів немає в інших мовах. Наприклад: *вицухати, загалом, зайвий, линути*,

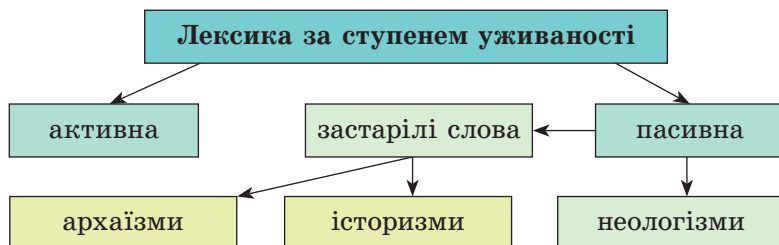
**Зміни
лексики**

залїзниця, літак, людина, суніці, мрія, плекати, смуга, гарний. До власне української лексики належать також слова, витворені українською мовою від спільних з іншими мовами коренів. Наприклад: *водій, робітник, скрипаль, осторонь, миттю, бігцем, обмаль, удоєвіта*.

У процесі історичного розвитку словниковий склад кожної мови зазнає різних змін. Так, деякі слова перестають бути загальноновживаними, звужують сферу свого поширення і поступово **виходять з ужитку**. Крім того, лексика постійно **поповнюється новими словами**, зокрема й іномовного походження, які стають загальнонародним надбанням. Однак при цьому основна маса слів залишається без змін. Наявність такого ядра лексики забезпечує поколінням можливість спілкуватися.

**Ступінь
уживаності
слів**

За ступенем уживаності лексика поділяється на **активну** і **пасивну**.

**Застаріла
лексика**

До застарілої лексики належать **історизми** й **архаїзми**. Перші виходять з активного вжитку, тому що певні поняття перестають бути актуальними в житті певного суспільства, а другі – тому що окремі назви замінюються іншими. Наприклад: *князь, кошовий, бунчук* – історизми; *гудець* (співець-пророк), *словеса* (слова) – архаїзми. Історизми не мають синонімів у сучасній мові.

**Стилїстичні
особливості**

У художньому і публіцистичному стилях за допомогою застарілих слів твориться колорит минулих віків, передається національно-історична своєрідність зображуваної епохи. Ці слова є також засобом створення урочистого, піднесеного чи іронічного колориту.

У науковому стилі застарілі слова, зокрема **історизми**, є засобом найменування певних історичних реалій і використовуються як терміни. В офіційно-діловому стилі застаріла лексика може вживатися з метою створення високої урочистості.

**Загально-
номовні
неологізми**

Неологізми поділяються на загальнономовні й авторські. Виникнення **загальнономовних неологізмів** спричинене потребою давати назви новим предметам, явищам, поняттям, які постають унаслідок розвитку науки і техніки, культури, соціальних і політичних змін у суспільстві.

Стилїстичні особливості

Наприклад: *нейрокібернетика* (розділ науки), *блог* (веб-сайт), *пентхаус* (квартира на даху), *цифрове телебачення*.

Крім того, повертаються з небуття несправедливо вилучені колись слова (зокрема, власні назви), які теж на певний час стають неологізмами. Наприклад: *Маріуполь*, *Луганськ*, *потяг* (поїзд), *мапа* (карта), *світлина* (фотокартка), *летовище* (аеропорт).

Загальномовні неологізми використовуються в усіх стилях мовлення, але насамперед в **офіційно-діловому**, **науковому** та **публіцистичному**. У мові **художніх творів** і **публіцистиці** неологізми, крім функції найменування понять, можуть відтворювати колорит певного періоду в розвитку суспільства, надавати мовленню урочистого звучання.

Зверніть увагу! Неологізми сприймаються як нові, поки новими й незвичними є позначувані ними поняття. Закріплюючись у мовленні, ці слова поступово втрачають відтінок новизни і переходять до активної лексики.

Авторські неологізми

Авторські неологізми вживаються переважно в окремих **художніх** і **публіцистичних** текстах і не перетворюються на загальноновживані слова. Митці створюють новотвори з метою увиразнити певне явище чи поняття, надати тексту урочистого, піднесеного звучання, викликати в читачів образно-естетичні асоціації. Наприклад: *Садами бродить брунькоцвіт, а в небі злотозор* (П. Тичина).

І. Занківський.
Місячна доріжка в морі

150. І. Прочитайте виразно текст уголос. Знайдіть власне українські слова. Простежте, чи надають вони тексту відтінку невимуженості, легкості.

Сонце сіло. Надворі почало смеркати. Море почорніло, тільки біліла пересип, неначе довгий клапоть білого полотна.

Настала ніч. Надворі стало тихо, як у хаті, тільки море лащилось до берега легесенько хвилию й ледве шелестіло на піску.

Тим часом сховався повний місяць, неначе виринав з чорної **хвилі**. Маленька червона стежка заблищала десь далеко на морі під самим місяцем, неначе на сотню верстов. Місяць тихо, **крадькома** викотивсь увесь на небо, неначе через велику силу виліз із **води** (І. Нечуй-Левицький).

ІІ. Доберіть і запишіть до двох ужитих у тексті власне українських слів (на вибір) спільнокореневі. Розберіть дібрані слова за будовою.

↑ III. Виділені слова перекладіть російською й англійською чи німецькою мовами. Які висновки щодо їхнього походження можна зробити? За потреби скористайтеся етимологічним і перекладними словниками.

151. Мозковий штурм. Коли почала формуватися власне українська лексика? Чи поповнюється вона новими словами в наш час? Як відрізнити слова цієї групи від інших?

Із глибин мовознавства

Власне українська лексика є найчисленнішим розрядом, бо сюди належить велика кількість слів, утворених від успадкованих та іншомовних слів за допомогою властивих українській мові словотворчих засобів. Наприклад, від слова спільноіндоевропейського кореня *жінка* на українському ґрунті виник іменник *жіноцтво*. Похідними від коренів, спільних для всіх слов'янських мов, є українські прислівники *нишком*, *вистрибом*, *наздогад* і под. А від кореня *роб*, який характерний для східнослов'янських мов, утворилися власне українські слова *робити*, *виріб*, *виробництво*, *робітник*, *виробничий* та ін.

📖 **152. І.** Випишіть власне українські слова, виділіть у них корені. З'ясуйте, які з цих слів утворено від спільних з іншими мовами коренів. За потреби скористайтеся етимологічним і перекладними словниками.

Багаття, мрія, злотий, директор, мама, гарненько, прізвище, виробництво, міркувати, демократія, освіта, крутько, син, гімнастика, суниця, священний, горілиць, математика, віч-на-віч, дуб, сузір'я, діяч, очолити, аул, віхола, годинник, брат, завдяки, бігцем.

II. Складіть речення з двома виписаними словами (на вибір).

153. І. Прочитайте текст, визначте його тип і стиль мовлення. Що виражає заголовок тексту – тему чи основну думку?

СКЕЙТБОРД*

Коли на морі панував штиль, любителі серфінгу брали дошки, прикріплювали до них звичайні коліщата і йшли кататися на асфальті. Так у 50-х роках минулого століття в Каліфорнії (США) з'явилися перші у світі скейти.

Спочатку тинейджери в основному просто довільно каталися на дошці, використовували її як своєрідний аналог самоката. Усе, що вимагалось на той час, – стійко триматися на скейті й об'їжджати різні перепони. Проте згодом ентузіаст Ларрі Стівенсон став популяризувати скейтборд як вид спорту. З'явилися перші команди скейтистів, почали проводитися змагання. Деякі спортсмени навчилися робити унікальні для того часу речі. Вони стрибали на скейті, стояли на ньому на руках, а ще придумали кататися в покинутих басейнах. У середині 70-х років, коли технічні розробки дозволили поліпшити конструкцію дошки, скейтборд став популярним вуличним спортом, а для проведення змагань почали будувати перші професійні рампи.

У кінці 70-х років було зроблено нововведення, що визначило майбутнє скейтборду. Спортсмен на ім'я Родні Маллін придумав заломлені кінці дошки, завдяки чому розширився діапазон виконання нових трюків.

З моменту свого зародження скейтборд пройшов через багато злетів і падінь, але завжди відроджувався і продовжував розвиватися. Інтерес до цього виду спорту не пропадає й досі (*Із журналу*).

* Скейтбóрд (від англ. *skate* – кататися і *board* – дошка) – вид спорту, катання на спеціальній дошці з роликами.

 II. Випишіть із тексту 5–10 слів іншомовного походження, поясніть їхнє значення. До активної чи пасивної групи лексики вони належать? Схарактеризуйте особливості функціонування слів іншомовного походження в тексті.

 III. Перекажіть усно текст, використовуючи виписані слова іншомовного походження.

Зверніть увагу! Лексикою іншомовного походження не слід зловживати. Запозичення буде зайвим, якщо для називання якогось поняття в українській мові є власне слово.

 154. I. Прочитайте речення. Визначте головну сферу функціонування виділених слів. Чи доцільно їх ужито? Поясніть значення цих слів за допомогою їхніх синонімів – успадкованих українських слів. За потреби скористайтеся словником іншомовних слів чи глумачним словником.

1. Виставку відвідали **респектабельні** гості. 2. У магазині представлено широкий **діапазон** продуктів харчування. 3. Два роки тому місто відсвяткувало свій **міленіум**. 4. Група **презентувала** відеокліп на свою нову пісню. 5. Команда зазнала **фіаско**. 6. Хлопець **конфіденційно** розповів друзям про пригоду. 7. У житті зірка виявилася не такою **імпозантною**, як на екрані. 8. Я допоміг **транспортувати** валізу незнайомій бабусі.

II. Відредагуйте усно речення, уникаючи невинновданого вживання слів іншомовного походження. Два перебудованих речення запишіть, підкресліть у них члени речення.

155. *Попрацюйте в парах.* Прочитайте словосполучення, поясніть значення слів іншомовного походження. Відредагуйте усно вислови і обґрунтуйте помилки.

Для першого учасника: вільна вака́нсія, захисний імунітет, народна демократія, дитячий лікар-педіатр, головний лейтмотив.

Для другого учасника: урочистий церемоніал, піднесений пафос, перша прима, місцеві аборигени, народний фольклор.

156. *Два – чотири – всі разом.* Визначте, у яких двох реченнях ужито архаїзми, а в яких – історизми. Відповідь обґрунтуйте.

1. А скіфський кінь із мазаної хати Чумацьким Шляхом зорі прогортає (*І. Драч*). 2. Прекрасний Києве на предковічних горах! Многострадальному хвала тобі, хвала! (*М. Рильський*). 3. Рци одно слово: «Люблю Вас, пане Возний», і аз, вищеупом'янутий, виконаю присягу о вірнім і вічним союзі з тобою (*І. Котляревський*). 4. Тут Січ стояла, тут гули майдани, димилися козацькі курені, змагалися семеряги і жупани, лунали горді і сумні пісні (*М. Драй-Хмара*).

157. *Мікрофон.* Як ви розумієте наведене нижче твердження письменника Фелікса Кривіна?

Архаїзми – це слова, які забули про те, що колись вони були неологізмами.

158. І. Прочитайте текст, визначте стиль мовлення, тему та основну думку.

КОЗАЦЬКА ПЕРЕМОГА

Багатотисячна лавина ординців ринула на неглибокі козацькі шанці. Над степом знялася курява. Застогнала земля. Грім від ударів кінських копит відлунувався аж на пологих берегах Сиваша...

З висоти шпиля Іванові Сіркові було добре видно все поле бою. Він підняв шапку і махнув нею над головою. У ту ж мить гримнув залп з гармат і мушкетів.

І враз якась невидима сила зупинила передню лаву ворога. Ніби зашпортувшись, важко впали на землю татарські коні. Через їхні голови полетіли додолу вершники. Крик жаху й болю пролунав над степом.

Сірко вдруге махнув шапкою. Гармати на цей раз мовчали: гармаші не встигли зарядити їх. Зате дружно ударив мушкетний залп. І знову поріділи ряди ворожих вершників. Але атака не зупинилася. Задні ряди летіли вперед і подекуди вже досягли козацької позиції.

І в цей час у тилу татарського війська запалахкотіли малинові запорозькі прапори, пролунав бойовий козацький клич...

Побачивши, як позаду орди раптово з'явився загін Палія, Сірко радісно вигукнув:

– Браття, Палій прибув! Та ще й як він пошив у дурні хана!.. От молодець! – і наказав джурам швидко мчати по куренях і сповістити, що прибув бахчисарайський загін. – Як тільки я подам знак, усім кінно атакувати орду!

Серце старого кошового радісно билося. Шалі терезів явно почали схилитися на його бік. Саме час ударити так, щоб зовсім приголомшити ворога і примусити його показати спину (За В. Маликом).

О. Пиляев. Козак

II. Випишіть застарілі слова, поясніть їхнє лексичне значення й установіть, до якого розряду лексики (історизмів чи архаїзмів) вони належать. Чим зумовлене використання цих слів у тексті?

159. І. Доберіть до кожного архаїзму з довідки його синонім, що вживається в сучасній українській мові. Запишіть слова парами і поясніть, у яких стилях і з якою метою можуть уживатися наведені застарілі слова.

Ланіти, перст, свічадо, вой, благий, ректи, блават, десниця, вакації, ратай, піїт.

Довідка. Промовляти, щоки, дзеркало, поет, палець, добрий, війна, канікули, рука, орач, шовк.

II. З двома словами (на вибір) складіть по одному реченню, ускладненому відокремленою обставиною.

160. Позмагайтеся! Хто добре якнайбільше застарілих слів, що: а) стосуються періоду Київської Русі; б) стосуються визвольної війни українського народу проти польської шляхти; в) характеризують український національний одяг, речі домашнього вжитку?

161. Придумайте і запишіть кілька власних неологізмів для опису: а) шторму на морі; б) осіннього дощу; в) пшеничного поля; г) засніжених гір. Уведіть одне придумане вами слово в речення або складіть з ним вірш.

Для вас, допитливі

У мережі **Інтернет** можна скористатися послугами **віртуальних словників**. Так, **тлумачний словник української мови** за адресою **www.slovnyk.net** містить близько 220 000 словникових статей та близько 19 000 фразеологізмів. У словнику, зокрема, представлено активну лексику української літературної мови, слова історичного фонду, що свого часу належали до широковживаних, найуживаніші архаїзми та неологізми.

На Українському лінгвістичному порталі (**www. ulif.gov.ua**) та на сайті **www.rozum.org.ua** можна перевірити написання слів, дібрати синоніми чи фразеологізми, навчитися відмінювати слова тощо.

Також в Інтернеті є багато онлайн-ресурсів, які допоможуть перекласти те чи інше слово. Їхні адреси легко дізнатися, скориставшись пошуковою системою. Проте не радимо довіряти електронним перекладачам роботу з текстами.

162. І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Підкресліть авторські неологізми й поясніть, як вони впливають на стилістичне забарвлення речень. З якою метою автори творять нові слова?

1. Є люди що мало чим цікавляться я їх дрібнодухами чи й зовсім пустодухами називаю (*О. Гончар*). 2. Зб(е,и)рають світлі золоті меди веселокрилі та прозорі бджоли (*М. Рильський*). 3. Гойдання лип гуде золотокаре соснова жалоц урочистість глиць і пр(е,и)смеркові ро(з,с)сипи суніць і в погарі (з,с)почили крутояри (*В. Стус*). 4. Вже небо не біжить тим синьо(білим) бігом в своєму зорехмарному ряду (*М. Вінграновський*). 5. Під хустину круг чола косу обвила чорнобрів'ям ворухнула оком пов(е,и)ла (*А. Малишко*). 6. Ах друже мій то гуси потягли! (З,С)початку захопили чвертку неба а потім половину а вже далі весь небовид і синій виднокіл і небодаль і зорі повечірні під крила дикі молоді й напругі в полон весняний (*А. Малишко*).

II. Укажіть власне українські слова.

Зверніть увагу! Для надання мовленню урочистого, піднесеного забарвлення можуть використовуватися старослов'янізми та власне українські слова.

163. Складіть мініатюру на одну з тем: «Преславний Київ», «Золотоверхий собор», «Богом дана земля», – використавши старослов'янізми та власне українські слова. Простежте, чи надають ці слова вашому тексту урочисто-піднесеного відтінку в ставленні до описуваних явищ. За потреби скористайтесь старослов'янізмами з довідки.

Довідка. Милосердіє, вознести, возлагати, предковичний, благословенний, велелюдний, возвеличити, зловіщий, страждати, преславний,

благодать, благодатний, прекрасний, златоглавий, благородний, добродісний, справедливість.

ВИСНОВКИ

1. Лексика є одним з рівнів мовної системи, який розвивається найбільш динамічно.
2. Наша лексика складається з успадкованих слів, зокрема власне українських, та слів іншомовного походження. Останні часто виступають як терміни.
3. Розрізняємо лексику активну і пасивну (застарілі слова й неологізми). Перехід слова з активної групи лексики в пасивну або з пасивної в активну неминує пов'язаний зі зміною його стилістичної характеристики.

§ 11. Терміни. Професійна лексика

*Про місце термінів і професіоналізмів
у лексиці української мови, їхні стилістичні можливості
та про термінологічні словники*

Пригадайте

1. Що таке терміни?
2. Які слова називають професійними?

164. Прочитайте тексти. Визначте стиль та комунікативні завдання кожного з них. Порівняйте описи явища циклону в обох уривках. Знайдіть терміни, поясніть їхнє лексичне значення й особливості функціонування, обґрунтуйте доцільність уживання. Зробіть висновок про роль термінів у мові та їхні стилістичні особливості.

ЦИКЛОН

1. Циклон – гігантський атмосферний вихор зі зниженим тиском повітря всередині («око бурі»), зі складною системою вітрів, що дмуть проти годинникової стрілки в Північній півкулі і за годинниковою – в Південній. Циклони охоплюють величезні райони планети. Розвиваючись, часом досягають ураганної сили, спричиняють катастрофічні наслідки.

Циклони та антициклони відіграють велику роль у формуванні погоди, у загальній циркуляції атмосфери. Причини виникнення цих явищ остаточно ще не з'ясовані (*З підручника*).

2. Без попереджень з'являються циклони. Розшаленілася десь там стихія, у темні вируючі надра її незабаром буде кинуте й ваші життя...

Спершу, ніби невпевнено, виникають над голизоною океану ледь помітні завихрення, невідомим поштовхом зриваються хвилі в отій самій фронтальній зоні, де маси теплої повітря зіткнулись із холодним, і колосальна, не підвладна вимірам, енергія температурних контрастів, розвиваючись мовби спонтанно, щодалі грізніше виявляє себе, поступово формується «око бурі» – район депресії, гранично зниженого тиску. Рухається величезний колодязь порожнечі, оточений тисячокілометровим кільцем циклонічних стін і суцільно вируючих хмар, де все кипить, закручується спіралями на вихрових обертових швидкостях... (*О. Гончар*).

Терміни

У словниковому складі української літературної мови особливе місце посїдає спеціальна лексика – терміни і професійні слова.

Терміни (лат. *terminus* – межа, кордон) – це слова, що вживаються для точного визначення певного поняття якої-небудь галузі науки, техніки, мистецтва тощо. Наприклад: *аорта, водень, прямий кут, земноводні, теплообмін, стартовий гол*.

Види термінів

Загальновживані	Вузькоспеціальні
Поширені в різних галузях знань: <i>аналіз, процес, еквівалент</i>	Уживаються в одній галузі знань: <i>гіпотенуза, аспірин</i>

Вимоги до термінів

Термін у межах однієї галузі знань має **одне значення**. Наприклад, слово *корінь* багатозначне, але в мовознавстві під ним розуміють лише морфему, а в ботаніці – тільки орган рослини.

У термінології небажані омоніми й синоніми, хоча вони в цьому розряді лексики є. Наприклад: синоніми *трудо-вий договір* – *трудовий контракт*; *нерухоме майно* – *нерухомість*; омоніми *акція* (цінний папір) – *акція* (дія), *відведення* (кандидатури) – *відведення* (земель).

Поповнення словника

Шляхи поповнення української термінології:

- утворення та вживання в значенні терміна українсько-го загальновживаного слова (*віднімання, тіло, корінь*);
- запозичення з інших мов (*брас, атом, суфікс*).

Зверніть увагу! Термін не тільки називає, а й логічно вичерпно, точно визначає поняття, тобто містить у собі більше інформації, ніж нетермінологічна одиниця лексики.

Стилїстичні особливості

Термінологічна лексика позбавлена емоційно-експресивного забарвлення. Основна сфера її застосування – **офіційно-діловий** та **науковий** стилі. Терміни широко використовуються і в **публіцистиці**, щоб з'ясувати сутність явища, розкрити його зміст. Проте наявність такої лексики не повинна ускладнювати сприймання тексту.

Професіоналізми

Професійними (лат. *professio* – заняття, фах) називаються такі слова та словосполучення, які властиві мовленню певної професійної групи людей. Це в основному назви знарядь виробництва, трудових процесів, спеціальні професійні вислови тощо. Існує професійна лексика моряків, шахтарів, бухгалтерів, юристів, музикантів тощо. Наприклад: 1) з мовлення аграріїв: *боронування, обмолот, косовиця*; 2) з мовлення спортивних тренерів: *комплексні вправи, змагання, тренувальний процес*.

Стилїстичні особливості

Багато професіоналізмів є словами загальнонародної мови, вжитими в переносному значенні. Наприклад: *підвал* (нижня частина газетної сторінки), *вікно* (вільний між уроками час у вчителя).

У **нехудожніх** стилях професійна лексика вживається для найменування понять, процесів тощо або певної характеристики об'єкта. При цьому в **публіцистичному** стилі вживаються, як правило, професіоналізми, що ввійшли в загальнонародну мову. У **художньому** стилі така лексика допомагає створювати яскраві описи, увиразнює мовну характеристику дійових осіб.

Професійні фразеологізми

Важлива роль у професійному мовленні належить **фразеологізмам**. Наприклад: *видавати на-гора* (з мовлення шахтарів), *підняття парів* (з мовлення аграріїв), *відкритий футбол* (з мовлення футболістів).

Зверніть увагу! Значна частина професійних слів (словосполучень) – це неофіційні заміники термінів. Професіоналізми не становлять чіткої системи, а терміни є систематизованими назвами понять.

Словники

Терміни пояснюють у **термінологічних словниках**, а найбільш уживані з них – і в тлумачних словниках, де їх супроводжують позначками *спец.* (спеціальне слово), *тех.* (техніка), *хім.* (хімія), *фізк.* (фізкультура) тощо. Наприклад: *Енергія, -ї, ж. спец. Одна з основних властивостей матерії, загальна міра всіх форм її руху.*

Без свого **галузевого словника** не може обійтися жодна наука, тому на сьогодні видано багато таких праць: *Словник лінгвістичних термінів* (Д. Ганич, І. Олійник), *Біологічний словник* (за ред. К. Ситника), *Шкільний геологічний словник* (А. Безуглий та ін.), *Універсальний словник економічних термінів* (В. Коломойцев) та інші.

 165. І. Прочитайте терміни. Визначте, які з них загальноживані, а які вузько-спеціальні. Для якої галузі знань характерні останні? Якими з поданих термінів користуєтеся ви під час навчання? Значення незрозумілих вам термінів з'ясуйте за тлумачним словником.

Середньовіччя, важкі метали, синтаксис, аксіома, ресурсозабезпеченість, косинус, напівшпагат, формула, похідна функції, епітет, гіпотеза, цитопlasма, реактивний рух, опорний стрибок, півострів.

II. З двома термінами (на вибір) складіть усно речення.

166. І. Прочитайте текст, обґрунтуйте його належність до наукового стилю. З якою галуззю науки він співвідносний? Як ви це визначили?

ПОДІЛЬСЬКІ ТОВТРИ

Загальна площа Національного природного парку «Подільські Товтри», що на Хмельниччині, – 261 316 гектарів.

Товтри – це місцева назва скелястої дугоподібної гряди, висота якої в межах парку сягає в середньому 400 метрів над рівнем моря. Над на-

Національний природний парк «Подільські Товтри»

вколишньою Подільською рівниною ця гряда піднімається на 60–65 м. Її довжина досягає 250 км, ширина 15–20 км. Окремі форми піднімаються у вигляді витягнутого валу або окремих конусоподібних горбів, іноді мають форму морських атолів; найбільш поширеною формою є кряжі у вигляді витягнутих валів шириною до 0,5 км. Поверхня їхня здебільшого хвиляста, схили опуклі.

«Подільські Товтри» відзначаються геологічною будовою, рідкісною і невластивою рівнинно-платформним областям. Це сукупність викопних рифових споруд узбережжя бар'єрного характеру, що утворилися в мілководних міоценових морях.

У межах парку росте майже 1700 видів рослин, з яких близько 300 – ендемічні та субендемічні подільські види, а також рідкісні рослини. Фауна налічує 55 видів ссавців, 214 – птахів, 10 – плазунів, 11 – земноводних та низку видів безхребетних тварин, які ще потребують детальних досліджень. Наявність на території парку старих лісових масивів та карстових печер сприяє поширенню тут хижих птахів та кажанів.

«Подільські Товтри» сьогодні не мають аналога в Європі і є унікальними за своєю природою (*З довідника*).

 II. Випишіть ужиті в тексті терміни. Користуючись тлумачним або відповідним термінологічним словником, з'ясуйте значення незрозумілих вам слів. Доберіть самостійно 2–5 термінів цієї ж галузі знань і доповніть ними ваші записи.

 III. Перекажіть усно текст. Чи всі вжиті в тексті терміни ви використали? Поясніть, як впливає форма літературної мови (усна чи писемна) на добір мовних засобів. Чому, на вашу думку, цей текст важко переказувати?

167. Мозковий штурм. Чому питанню упорядкування термінології приділяється величезна увага? Які, на вашу думку, можливі шляхи вдосконалення термінологічних систем різних галузей науки?

 168. I. Спишіть речення, підкресліть у них терміни. Користуючись тлумачним словником, поясніть значення цих слів. Зверніть увагу, якою позначкою вони

супроводжуються в словнику. З'ясуйте галузь їхнього функціонування і проаналізуйте стилістичні функції.

1. Опіка та піклування встановлюються з метою забезпечення особистих немайнових і майнових прав та інтересів неповнолітніх осіб (*З кодексу*). 2. Атомну енергію приборкано в ХХ столітті, та підвалини атомістики заклали ще сини Еллади – Левкіпп і Демокріт (*П. Утевська*). 3. Кум таки приземлився, хоч і скапотував, а я з піке – в штопор, із штопора не виїшов, протаранив Лукерці спідницю й урізався в землю (*Остап Вишня*). 4. Головний мозок ссавців відносно великого розміру, особливо великі півкулі переднього мозку та мозочок (*З енциклопедії*). 5. Щоб навчитися підтримувати екологічну рівновагу на Землі, людина повинна дбати про ділянки ландшафтів, де рослинний і тваринний світ зберігаються в природному стані (*З газети*). 6. Відрізок, який сполучає вершину трикутника з точкою на протилежній стороні цього трикутника, називають чевіаною (*З підручника*).

II. Підкресліть і поясніть пунктограми й орфограми.

Із глибин мовознавства

Будь-який термін уводиться в науковий текст згідно з суворими «правилами гри». Ці правила включають такі основні положення: 1) системність; 2) однозначність; 3) точність; 4) відсутність експресії; 5) стилістична нейтральність. Найпоширенішими способами творення термінів є суфіксальний та префіксальний. Наприклад: *ділення, архаїзм, полігібрид*.

↑ **169.** Дайте визначення термінів та уведіть їх до складу речень.

Виробнича потужність, фінансовий звіт, технологія управління, планування, вантажообіг, надзвичайний стан, командний пресинг.

170. I. Прочитайте текст, визначте його тип і стиль мовлення. Розкажіть, що вас вразило в роботі хірурга Олександра Шалімова. Завдяки чому, на вашу думку, він досяг високих результатів у праці?

ХІРУРГ ШАЛІМОВ

Кажуть, людина не марно прожила життя, якщо виростила дітей і посадила дерево. В академіка Олександра Шалімова двоє прекрасних синів, а дерево – його школа українських хірургів, у якій більше 150 докторів, кандидатів медичних наук і тисячі спеціалістів-практиків. Він розробив майже 50 нових методик проведення операцій. Вдячні пацієнти називають інститут у Києві, який хірург створив і в якому багато років працював, не інакше як «інститут Шалімова».

Один з учнів талановитого хірурга доктор медичних наук Іван Тодуров пригадує:

– Олександр Шалімов завжди рано приходив на роботу. Запізнитися в операційний день вважалося злочином... Операції в інституті починалися о дев'ятій одночасно на 12 столах, і Олександр Олексійович переходив від одного до іншого. На одному столі оперували серце, на другому – стравохід, на третьому – печінку, далі лежали пацієнти із судинною патологією...

Це була одержима людина. Уявіть: Шалімов у відпустці, пливе по Дунаю на теплоході. В одному з портів йому повідомляють, що когось

О. Шалiмов

термiново потрібне хiрургiчне втручання. Він тiєї ж митi вiдправляється на берег, щоб надати хворому медичну допомогу.

На операцiях шеф був спокiйним. Нiколи не коментував, що кому робити. Адже перед тим, як ставати до операцiйного столу, всi дiї вiдпрацьовував до автоматизму. Навiть коли ситуацiя виходила з-пiд контролю (наприклад, виникала сильна кровотеча), Шалiмов залишався незворушним. Правда, мiг дати iнструментом по руках, якi полiзли не

туди, куди треба. Ми, молодi медичнi працiвники, спецiально пiдставляли руки, щоб отримати кiлька ударiв, вважаючи синцi певною ознакою причетностi до вищого свiту хiрургiї. Знали, що шеф, вийшовши з операцiйної, одразу все забуде. Він вiрив: людина зможе виправитися.

Коли Олександр Олексiйович перестав оперувати, він приходив до нас поговорити, дiзнатися новини. Ми розповiдали, якi методики операцiй розробили, i в нього очi сяяли: «Як же я ранiше до цього не додумався!». Але того, що він зробив, вистачило б на кiлька життiв (*З газети*).

II. Випишiть з тексту професiйнi слова та словосполучення, характернi для мовлення лiкарiв. Пояснiть роль цих одиниць у змалюваннi постатi вiдомого хiрурга. Чи зрозумiла ця лексика для читачiв i чи доречно її вжито в газетнiй публiкацiї?

171. Мiкрофон. Чи в кожнiй професiї, на вашу думку, можна досягти високих результатiв? Яка праця буде успiшною?

172. I. Назвiть i запишiть кiлька професiоналiзмiв, уживаних у мовленнi: а) учителiв; б) лiкарiв; в) бiблiотекарiв; г) фермерiв; ґ) спортсменiв; д) продавцiв; е) артистiв; є) водiїв. Чи є з-помiж дiбраного вами лексичного матерiалу фразеологiзми? **II.** Складiть i запишiть складнопiрядне речення з одним або кiлькома дiбраними вами професiоналiзмами.

173. Попрацуйте в парах. Складiть i розiграйте за особами дiалог (10–12 реплiк), який мiг би вiдбутися мiж десятикласником i спецiалiстом певної галузi: а) у хiмiчнiй лабораторiї; б) у теплицi; в) на фермi; г) в аптецi; ґ) на космодромi; д) у зоопарку; е) у лiкарнi; є) на студiї звукозапису; ж) у художнiй майстернi; з) у спортзалi. Використайте в дiалозi професiоналiзми та етикетнi слова (словосполучення).

174. На основi тлумачного та галузевого словникiв укладiть свiй невеликий термiнологiчний словничок (8–15 статей), що характеризує одну з галузей знань: математику, фiзику, астрономiю, бiологiю, хiмiю, фiзичну культуру i спорт, правознавство, лiтературознавство, українознавство, фольклористику, етнографiю.

Зразок. Правоздатнiсть – визнана державою здатнiсть фiзичних осiб (громадян) та юридичних осiб мати права i виконувати обов'язки, що передбачаються i допускаються законом.

175. Випишiть з усiх пiдручникiв, за якими ви навчаєтеся, по 2–3 найуживанiших, на ваш погляд, термiни. На основi виписаних слiв виконайте завдання одного з поданих варiантiв.

Варiант А. Складiть список термiнiв (в алфавiтному порядку), уживаних у мовленнi десятикласникiв. Бiля термiнiв зазначте галузь їхнього використання.

Варіант Б. Укладіть словничок термінів, уживаних у мовленні десятикласників. Біля термінів зазначте галузь їхнього використання.

Зразок. *Клітина (біол.) – найпростіша одиниця будови організму, яка складається з протоплазми, ядра та оболонки.*

Функція (мат.) – величина, яка змінюється зі зміною незалежної змінної величини.

176. Уявіть, що ви працівник певного підприємства (установи). До вас з метою обміну досвідом завітали спеціалісти іншого підприємства (установи) такого ж профілю. Підготуйте для гостей невелику розповідь про вашу роботу, використавши терміни та професійну лексику.

Мовленнєва ситуація

Хлопчик на запитання вчительки, ким зараз працює його мама, відповів:

– Замісником директора заводу.

– А що, сам директор відсутній на роботі? Він захворів чи поїхав у відрядження?

– Ні, він зараз знаходиться на роботі.

Як ви думаєте, чому між вчителькою та учнем сталося таке непорозуміння? Ким же насправді працює мама хлопчика?

177. Спишіть речення, добираючи з дужок потрібне слово. Обґрунтуйте свій вибір. За потреби скористайтеся словником паронімів.

1. Мій батько завідував лабораторією в (дослідному, дослідницькому) інституті. 2. У місті проведено навчання населення дій в умовах надзвичайних ситуацій мирного та (воєнного, військового) часу. 3. (Громадянські, громадські) права – основа конституційно-правового статусу громадянина держави. 4. Давно помічено зв'язок між стресом і різними (сердешними, серцевими) захворюваннями. 5. Для проведення виборів до Верховної Ради України створюються (виборні, виборчі) комісії. 6. Завтра в Києві на дорогах (ожеледь, ожеледиця).

178. Виконайте завдання одного з поданих варіантів.

Варіант А. Підготуйте усну розповідь про те, якою професією ви хотіли б оволодіти, коли закінчите школу (ліцей, гімназію). Чому саме цією, а не іншою? Чим вона вас приваблює? У тексті розповіді використайте професійну лексику.

Варіант Б. Підготуйте усну розповідь про екскурсію на підприємство, використавши професійну лексику.

ВИСНОВКИ

1. Термін є ідеальним найменуванням певного поняття в науці, техніці, мистецтві, має точний і визначений зміст, вирізняється змістовою однозначністю, сталістю функціонування. Термінологія проникла майже в усі сфери людської діяльності. Недосконалість термінології може призвести до помилок у практиці.
2. Професійні слова найчастіше застосовуються в усному неофіційному мовленні людей певної професії і сприяють кращому взаєморозумінню.

§ 12. Стилїстичні засоби лексикології та фразеології

Про стилїстично нейтральну і забарвлену лексику, а також про стилїстичні можливості багатозначних слів, омонїмів, синонїмів, антонїмів і фразеологїзмів

Пригадайте

- Яка лексика називається стилїстично забарвленою?
- Що таке багатозначність?
- Які основні ознаки синонїмів, антонїмів, омонїмів?
- Що спільного й відмінного між словом і фразеологїзмом?

179. Порівняйте подані парами речення. З яким стилем мовлення співвідносне кожне з речень? Схарактеризуйте виділені в них багатозначні слова, синонїми, антонїми чи фразеологїзми. Зробіть висновок про стилїстичні функції цих мовних одиниць.

1. Одна гора високая , а другая низька ... Одна мила далекая , а другая близька (<i>Нар. творчість</i>)	1. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості та має обов'язки перед суспільством (<i>З Конституції</i>)
2. А вітер ганяє , а вітер гасає – шматує, ламає те бідне обшарпане дерево (<i>С. Васильченко</i>)	2. Гепард може бігти зі швидкістю 112 кілометрів на годину (<i>З посібника</i>)
3. Хто сіяв зло, той пожинав скорботу (<i>Нар. творчість</i>)	3. Кріп можна сіяти періодично з березня по серпень (<i>З посібника</i>)
4. Вона догадалась, що вже наговорила сім мішків гречаної вовни ... (<i>І. Нечуй-Левицький</i>)	4. Євген Маланюк уславлений за межами Вітчизни, але, за іронією долі , донедавна майже не відомий загалові України (<i>П. Кононенко</i>)

Групи лексики

Зі стилїстичного погляду лексика сучасної української мови поділяється на:

- **стилїстично нейтральну**, яка вживається в усіх стилях мовлення (*яблуня, ходити, далеко*);
- **стилїстично забарвлену**, яка співвідноситься з одним чи кількома (але не з усіма) стилями мовлення (*кумека-ти, вирушити*). За допомогою стилїстично забарвлених слів твориться певний **колерит мовлення**, досягається **експресивність висловлювання**.

Зверніть увагу! Уживаючись у переносному значенні, стилїстично нейтральні слова набувають додаткових емоційно-експресивних відтінків. Наприклад: *Над водами хилється лози, лелека пливе в висоті* (М. Рильський).

Стилїстично забарвлена лексика		
Групи (підгрупи)		Приклади
Книжна лексика	суспільно-політична	<i>вибори, громадянин</i>
	офіційно-ділова	<i>інструкція, вирушити</i>
	наукова	<i>зіставлення, фауна</i>
	професійна	<i>бетонування, домна</i>
Розмовна лексика		<i>дітлахи, здоровань</i>

Розмовна лексика

Книжна лексика характерна для офіційно-ділового, публіцистичного і наукового стилів мовлення.

Розмовні слова використовуються в розмовному стилі мовлення. Вони надають мовленню неофіційного звучання, а отже, є неприпустимими для офіційно-ділового та наукового стилів, проте можуть використовуватися в публіцистиці та художній літературі для творення колориту невимушеності, простоти, експресивності. Розмовні слова можуть мати різне **емоційне забарвлення** (позитивне, негативне, урочисто-піднесене, знижене, пестливе, жартівливе, грубе).

Особливе місце в лексичній стилістиці належить багатозначним словам, омонімам, синонімам, антонімам.

Багатозначність

Багатозначні слова найширше представлені в художньому, публіцистичному, розмовному мовленні, де вони є засобом творення образності, емоційності, експресивності. Наприклад: *Все вище, вище й вище я здіймався на крилах мрій* (Леся Українка). У зазначених стилях багатозначні слова можуть уживатися і в прямому, і в переносному значенні, а в офіційно-діловому й науковому – як правило, лише у прямому значенні.

Тропи

З багатозначністю тісно пов'язані **тропи** (метафора, метонімія, синекдоха, персоніфікація, уособлення, порівняння, епітет, гіпербола, алегорія та ін.). У науковому й офіційно-діловому стилях уживання тропів обмежене, а в художньому, публіцистичному та конфесійному вони використовуються активно.

Омоніми

У науковому та офіційно-діловому стилях **омоніми** вживаються лише для називання предметів, явищ дійсності. Наприклад: *глава держави – глава кодексу*. У художньому, розмовному і публіцистичному стилях **омоніми** використовуються ще й для досягнення жартівливого чи іронічного ефекту на основі каламбуру. Наприклад: *Як тільки світанок **настав**, гусак чимчикує на **став*** (Г. Плотников).

Синоніми

Важливим стилістичним засобом української мови є **синоніми**. Вони дають змогу не тільки уникнути повторів, а й вибрати найдоречніше слово, уточнити думку, підсилити зображуване, дати йому позитивну чи негативну оцінку.

Окрему групу становлять **стилістичні синоніми**. Вони характеризуються належністю до певних стилів мовлення та різним емоційно-експресивним забарвленням. Наприклад: *говорити* (нейтральне) – *балакати* (розмовне) – *базікати* (розмовне, негативне) – *глаголити* (урочисте).

Офіційно-діловий і науковий стилі використовують синоніми обмежено, бо ці слова майже завжди вносять у мовлення зміни відтінків значення. У публіцистичному, художньому і розмовному мовленні синоніми використовуються досить широко, причому не лише лексичні, а й **контекстуальні** (слова, що набувають синонімічності лише в певному контексті). Наприклад: *Цілу ніч надворі виє хуга, плаче, деренчить в віконнім склі* (І. Драч).

Антоніми

Стилїстичний потенціал **антонімів** зумовлений тим, що вони дають контрастну характеристику предметів, явищ, дій. У науковому та офіційно-діловому стилях їх використовують з метою чіткого розрізнення понять, точного висловлення думки, для підкреслення непокєднуваності описуваних реалій. Наприклад: *дзвінки і глухі приголосні, припливи і відпливи*. У художньому, публіцистичному й конфесійному стилях вони, крім того, виступають ще й засобом створення образності, увиразнення думки. Наприклад: *Велика риба маленьку цілоу ковтає* (Нар. творчість).

Інші засоби

- У художній літературі та публіцистиці для відображення колориту описуваної місцевості, відтворення звичаїв, побуту, особливостей мови населення вживаються **діалектизми**.
- У художньому й публіцистичному стилях з метою соціальної характеристики персонажів та як засіб створення гумористичного ефекту використовується **просторічна лексика**.
- Одним із засобів вияву експресії, жартівливого або зневажливого ставлення до окремих явищ дійсності є **жаргонізми**.
- Для відтворення колориту доби, а також для надання текстові урочистого, піднесеного звучання вживаються **старослов'янїзми, застарілі слова, неологізми**.
- За допомогою **слів іншомовного походження** твориться колорит офіційності, досягається урочистість, пафосність мовлення чи, навпаки, гумористичний або сатиричний ефект.

180. І. Прочитайте текст, визначте стиль мовлення, схарактеризуйте колорит. Доповніть текст кількома реченнями – зверненнями до Сонця, дотримуючись відповідного стилістичного забарвлення.

БЛАГОСЛОВЕННЯ СОНЦЮ

Сонце, наш **світосайний князю**, ми всі – сини і доньки Твої, **благословляємо** Тебе. Ти наш Батько і наша Мати. Усім нам – мудрим і дурням, маєтним і злим, найбагатшим і злидарям, дітям і старим, кожній травинці і комашці – Ти даєш своє **милостиве благословення**. За коловоротами планети навколо Тебе ми рахуємо літа свої, літа батьків і дітей своїх, час цивілізації і час, коли наближається наше життя або смерть. Без тебе і твоєї любові ми не проживемо й дня. Без твого світла і тепла загине наша планета, помремо і ми. З радістю вітаємо час Твоїх перших променів у очах наших, безмежно сумуємо за Тобою, коли Ти покидаєш нас і настає ніч. Хай продовжаться роки Твої **на віки вічні**. Ми віримо, що Ти завжди зігриватимеш промінням своїм тіла і душі наші, підтримаєш у скрутну хвилину, розділиш нашу радість у щасті. Дай нам мудрість і силу, просвіти наші розум і душу. Будь **справедливим** до всіх нас (За С. і А. Руденками).

І. Тяха. Сонце над морем

II. Виконайте подані завдання до тексту.

1. Поясніть, якого відтінку надають тексту виділені слова.
2. Укажіть стилістично забарвлені слова. Обґрунтуйте їхню доцільність у тексті.
3. Знайдіть антоніми й синоніми. Поясніть їхню роль у реалізації теми та ідеї тексту.
4. Доберіть приклади і схарактеризуйте багатозначні слова, тропи.
5. Поясніть, як вибір лексичних засобів позначається на стилістичному забарвленні тексту.

181. Мозковий штурм. Чому слова діляться на стилістично забарвлені й стилістично нейтральні?

182. I. Поділіть стилістично забарвлені слова на групи: а) суспільно-політична лексика; б) наукова лексика; в) офіційно-ділова лексика; г) розмовна лексика. Проаналізуйте ці групи.

Синтез, наказ, інструкція, самовідданість, зубрити, сьогоднішня, демократія, косинус, тужливий, довідка, напівпровідник, рюмсати, уповноважений, азот, постановити, громадськість, ухвалити, префікс.

II. До розмовних слів доберіть стилістично нейтральні синоніми.

183. Розширте тему кожного речення кількома реченнями, збагачуючи її новими деталями і наповнюючи текст стилістично забарвленими словами.

Зразок. *Холодний вітер грається зі снігом і несе його кудись у ніч.*

У лісі гуляє віхола. Сердитий холодний вітер грається зі снігом, жбурляє, крутить і несе його кудись у ніч, у непроглядну темряву. Важко стогне ліс, шумлять віковічні сосни, з тріском ламається сухе гілля (Ю. Збанацький).

1. Білясте море сріблиться на сонці, непомітно зливаючись із молочно-білим небом. 2. Мільйони комп'ютерів, пов'язані в глобальну мережу, утворюють чи то велетенський усесвітній смітник, чи то елемент «вищого розуму». 3. Мова – це не лише засіб спілкування, а й скарбниця національної духовності.

Для вас, допитливі

Швидкий пошук лексикографічної інформації забезпечує електронний словник української мови – лазерний диск «**Словники України**», який об'єднує п'ять словників: **орфографічний, орфоепічний, фразеологічний, словники синонімів і антонімів**.

Важливо, що словникова база в «Словниках України» повнозв'язна – у тексті будь-якої статті кожне слово є посиланням на відповідні статті в інших словниках. Працює тут і звичайна для електронних словників система пошуку. До речі, якщо роздрукувати весь інформаційний

матеріал, записаний на цьому диску, то вийде більше 100 томів по 1000 сторінок кожний.

Словник розроблено фахівцями Українського мовно-інформаційного фонду НАН України в межах масштабної серії «Словники України», започаткованої для сприяння розвитку національної словникової бази.

184. Позмагайтеся! Хто за 1 хвилину добре найбільше пар синонімів так, щоб одне слово в парі було стилістично забарвленим, а інше – нейтральним?

185. Уявіть, що вам треба розповісти своїм молодшим братам чи сестрам про будову атома, клітини або слова. Якою лексикою ви будете користуватися? Чи відрізнятиметься ваша розповідь від розповіді на цю саму тему на засіданні гуртка юних науковців? Чим саме?

186. І. Прочитайте текст. Яка ваша думка щодо порушеного в ньому питання? Чи підтримуєте ви рішення європейської організації, про яке йдеться в тексті?

БЕРЕЖІТЬ СЛУХ

У кожного десятого власника CD- або MP3-плеєра – високий ризик втрати слуху через надто гучну музику, яка з них лунає.

Дослідження, проведені незалежними експертами, засвідчили, що регулярне прослуховування музики в навушниках протягом години на день упродовж п'яти років становить серйозну загрозу для слуху. За статистикою, від 50 до 100 мільйонів людей по всій Європі щодня користуються аудіоплеєрами.

На вимогу Європейського Союзу рівень шуму в навушниках аудіоплеєрів обмежений 100 децибелами, утім залишається занепокоєння з приводу дуже частого прослуховування музики на високій гучності. Багато її любителів збільшують рівень гучності понад 89 децибелів для того, щоб заглушити шум від руху громадського транспорту.

Незалежний комітет фахівців, вивчивши питання, дійшов висновку, що від 5 до 10 відсотків слухачів музики (від 2,5 до 10 мільйонів) перебувають у групі ризику. Науковці дуже стурбовані тим, що власники аудіоплеєрів, які прослуховують музику на високій гучності, можуть зашкодити своєму слуху, навіть не підозрюючи про це (*З газети*).

II. Визначте стиль тексту. Схарактеризуйте вжиті в ньому стилістичні засоби лексикології.

III. Перекажіть усно текст, змінивши стиль викладу на розмовний. З'ясуйте, як добір мовних засобів позначається на стилістичному забарвленні тексту.

187. *Попрацюйте в парах.* I. Поясніть, з якими стилями мови пов'язане використання синонімічних слів у кожній групі. При цьому одне слово групи охарактеризуйте ви, а інше – ваш однокласник (ваша однокласниця).

Майбутній – прийдешній; розуміти – метикувати; півень – когут; байдужість – індиферентність; зустріч – рандеву; гарний – файний; ознаки – симптоми; владар – господар; вчити – зубрячити; привітний – люб'язний.

II. Складіть усно речення з синонімами одного ряду (на вибір).

188. Згрупуйте подані слова в синонімічні ряди. Поясніть, у чому полягає відмінність лексичних значень синонімів. Обґрунтуйте можливість використання їх у ділових паперах.

Погоджуватися, радити, референдум, контакти, форум, повідомляти, рекомендувати, давати пораду, конференція, всенародне опитування, взаємини, збори, давати згоду, нарада, віче, плебісцит, доводити до відома.

189. *Мікрофон.* Як ви розумієте твердження письменника *Максима Рильського* про те, що багатство синонімів – одна з питомих ознак багатства мови взагалі?

190. *Два – чотири – всі разом.* Визначте речення, у якому з поданих у дужках синонімів можливий кожен варіант. Відповідь обґрунтуйте.

1. Старі дуби (оточували, облягали) галявину.
2. Ми стояли, зачаровані (дивною, прекрасною) музикою весняних луґів.
3. (Ретельні, проникливі) дослідження археологів підтверджують слова історика.
4. Представники різних поколінь не завжди (здатні, здібні) порозумітися.
5. Червоні жоржини (сильніше, потужніше) мерехтять росами.

191. I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки і розкриваючи дужки. Підкресліть стилістичні засоби лексикології, проаналізуйте їхні функції.

1. Гриґір Тютюнник принципово близький до натури зображе(н,нн)я принципово їй вірний маючи вродже(н,нн)е чуття на подробиці на деталі на колоритні характерності... (*Є. Гуцало*). 2. Розплелись ро(з,с)сипались розпались наче коси вер(е,и)сневі дні ми з тобою ще не накупались а вже грає осінь у вікні (*Д. Павличко*). 3. Енерґія пр(е,и)пливів і відпливів – один з (не)багатьох видів енерґії (не)зобов'язаних своїм походженням теплу сонячних пром(е,и)нів (*З посібника*). 4. Завірюха сміється і плаче стогне й шаленіє вона співає весільної і водночас похоронної, а в співі

жура й мажор початку й кінця (Б. Антоненко-Давидович). 5. І влада, і її супротивники, здається, узяли на озброєння тактику «відкритого футболу», при якій на кожну атаку обов'язково відповідають контратакою. І, мабуть, ніколи ще політичний пресинг не був такий запеклий, форварди – такі наполегливі, а захисники – такі нещадні (З газети). 6. Як часто порочність робить з найкращого творіння (Б,б)ожого найжалюгіднішу істоту! (Патріарх Філарет).

II. Визначте, які речення є складними.

192. Позмагайтеся! Скориставшись власним життєвим досвідом, художніми текстами, довідниковою літературою, допомогою знайомих, доберіть якнайбільше синонімів – вторинних образних назв до іменників *вересень, завірюха*. Простежте, що нового до характеристики додає кожна нова назва. Чи поглиблює вона образ, чи викликає нові асоціації?

Зразок. Соняшник – жовтоголовик, злotosхилень, сонцеворот, сонцепоклонник, сонцелюб, сонцеподібний, сонцепромінний.

Фразеологізми

Одним з найвагоміших компонентів стилістичної системи української мови є **фразеологізми**. Кожний стиль мовлення володіє значним запасом цих одиниць.

У науковому та офіційно-діловому стилях вживають фразеологізми книжного характеру, які позбавлені образності, емоційного забарвлення. Наприклад: *сформулювати правило, довести теорему, порушити питання, брати участь, набирати чинності*. До наукової фразеології належать також **терміни-словосполучення**. Наприклад: *коротке замикання*.

У розмовному й художньому стилях (рідше – в публіцистичному) широко вживають розмовні фразеологізми, які мають здебільшого зневажливо-знижене експресивне забарвлення, формують колорит простоти. Наприклад: *розпустити язика, ні сіло ні впало, без задніх ніг*.

Для публіцистичного й художнього стилів характерними є поетичні, часто урочисто-піднесені фразеологізми. Наприклад: *лебедина пісня, іронія долі, золоті слова, сади Семіраміди, чаша терпіння*.

Фразеологія **конфесійного** стилю характеризується вузькою сферою вживання та спеціальним урочисто-піднесеним стилістичним забарвленням. Наприклад: *многії літа*.

Зверніть увагу! Фразеологізми із зневажливо-зниженим експресивним забарвленням властиві розмовному мовленню, а з урочисто-піднесеним – публіцистичному.

193. I. Прочитайте фразеологізми. З'ясуйте за фразеологічним словником значення незрозумілих вам висловів. Визначте, які з них мають зневажливо-знижене експресивне забарвлення, а які – поетичне, урочисто-піднесене. Як це впливає на їхнє стилістичне використання?

Аж за боки братися, іронія долі, сьоме небо, мати за честь, з позиції сили, замилювати очі, нитка Аріадни, олімпійський спокій, витрішки

продавати, дістати відкоша, випити гірку чашу, лебедина пісня, сіль землі, терновий вінок, чаша терпіння, варити воду, без задніх ніг, притча во язицех, азбучна істина, неопалима купина, бісики пускати, за вовка промовка, бути на коні, крапля в морі, прикипіти очима, осідлати Пегаса.

II. Доберіть до фразеологізмів, де можливо, синоніми та антоніми.

III. З двома фразеологізмами (на вибір) складіть речення. Підкресліть фразеологізми як члени речення.

194. I. Випишіть фразеологізми. Визначте стилістичну функцію цих мовних засобів у кожному реченні.

1. Але Гепа, бачачи, що суддя крізь пальці дивиться на його порушення, тепер уже навмисне перечепив Маруню, і той знову заорав носом (*В. Нестайко*). 2. На старого Сірка трохи напала балакучка, як часто після доброї вдачі, він був у доброму гуморі (*І. Багрянний*). 3. Немає таких академій, щоб набирали без клепок, а випускали з клепками (*О. Гончар*). 4. Майдан весь заставлений возами так, що й курці ніде кліюнути (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Я б давно мав синицю в руках, а жадаю сягнути журавля (*П. Карась*). 6. І в них (дорослих) теж чогось вискакували клепки, розсихались обручі, губились ключі від розуму, не варив баняк, у голові літали джмелі, замість мізків росла капуста, не родило в черепку, не було лою під чуприною (*М. Стельмах*). 7. Не хочеш – не кажи. Я лізти в душу силоміць не звикла (*Леся Українка*). 8. Як любити такого, коли поруч сісти несила? Уже краще в ополонку сторч головою, ніж з таким на рушник стати (*Б. Левін*).

II. Визначте синтаксичну роль фразеологізмів у реченнях та доберіть до них синоніми.

↑ **195.** I. Прочитайте уривок із Закону України «Про охорону дитинства». Визначте стиль мовлення та характерні для цього стилю мовні засоби, у тому числі лексичні та фразеологічні. Поясніть роль фразеологізмів у тексті.

Розділ VII

Міжнародне співробітництво

Стаття 36. Участь України в міжнародному співробітництві з охорони дитинства

Україна бере участь у міжнародному співробітництві з питань охорони дитинства та захисту законних прав дитини відповідно до норм міжнародного права.

У порядку, встановленому законом, Україна укладає з іноземними державами договори про правову допомогу і правові відносини в цивільних, сімейних та кримінальних справах, з питань правового захисту дітей – громадян України, усиновлених іноземними громадянами, та здійснення контролю за умовами утримання та виховання таких дітей у сім'ях іноземних громадян.

Стаття 37. Міжнародні договори

Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що містяться в законодавстві України про охорону дитинства, застосовуються правила міжнародного договору.

Розділ VIII

Прикінцеві положення

Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.

II. Випишіть стилістично забарвлену лексику. Схарактеризуйте її.

196. Виконайте завдання одного з поданих варіантів.

Варіант А. Складіть і запишіть невеликий текст у публіцистичному стилі на одну з поданих тем, використавши лексичні засоби стилістики: «Майстер на всі руки», «Знання за плечима не носити», «Альма-матер», «Путівка в життя».

Варіант Б. Складіть і запишіть невеликий текст у художньому стилі на одну з поданих тем, використавши лексичні засоби стилістики: «Лебедина вірність», «За двома зайцями», «Гуси-лебеді», «З роси та з води», «Язик до Києва доведе», «Штрафний удар», «Бойова нічия».

ВИСНОВКИ

1. Лексична стилістика виділяє групи слів, які здатні створювати стилістичні протиставлення (однозначні й багатозначні слова, синоніми й антоніми, нейтральні й емоційно-оцінні слова, книжна, офіційна, розмовна, просторічна лексика тощо).
2. Правильний добір стилістично забарвленої лексики, використання точних словесних позначень предмета думки забезпечує стилістичну виразність мовлення.

САМООЦІНКА І САМОПЕРЕВІРКА

197. Мікрофон. Продовжте фрази.

1. Під час опрацювання тем з лексикології, фразеології, стилістики я дізнався (дізналася), що...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з тем розділу я б оцінив (оцінила) на...

198. Тест для самоперевірки.

1. Слово пасивної лексики вжито в реченні:

- А Ну, словом, листя розпустили всі назустріч живодайному дощеві (*М. Рильський*).
- Б Гостей у Івана повна хата, газди і газдині (*В. Стефаник*).
- В Варта без суперечок і зволікань пропустила боярина Славуту і його супутників до князівського хорому, де вже стояли князі (*В. Малик*).
- Г Дощ пройшов шовковою ходою і лишив на місті краплі сліз (*В. Сосюра*).

2. Терміни вжито в реченні:

- А Якщо людина шукає і знає, що саме вона повинна знайти, то рано чи пізно вона свого доможеться (*П. Загребельний*).
- Б Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (*З Конституції*).
- В Щороку на кінець травня, коли стужавіє, набереться сили земля і її живлющі соки досхочу напоять зело, я вирушаю на рідне Полісся (*В. Скуратівський*).

- Г Птахи, вириваючись у сизї присмерки степу, не могли злітати дуже далеко і високо, бо крила їх робилися зволоженими, і вони опускалися зовсім низько, майже до самої землі (Г. Тютюнник).
3. Виділене слово вжито в невластивому йому значенні в реченні:
 А Ялту **вважають** одним з найпопулярніших курортів.
 Б Вантажне відділення **розташоване** на першому поверсі.
 В Два примірники словника **присутні** в кабінеті.
 Г Директор банку **перебуває** за кордоном.
4. Стилїстичним забарвленням відрізняються синоніми в рядку:
 А сміятися, скалити зуби;
 Б давній, колишній;
 В верхівка, вершина;
 Г чесний, правдивий.
5. Правильним є тлумачення фразеологізму *сім п'ятниць на тиждень*:
 А часта й легка зміна своїх рішень;
 Б можливість вибору різноманітних варіантів;
 В безпорадність у будь-яких справах;
 Г сварливість, занадто доскіпливе ставлення до чогось.
6. В уривку

*Ще Чортмлик світився ковилою,
 Переливався, сизий від роси.
 І соняхи, неначе скіфські вої,
 Чекали сонця, спершиє на списи*

(Б. Мозолевський)

виділене застаріле слово вжито із стилїстичною метою:

- А відтворення історичного колориту;
 Б створення гумористичного ефекту;
 В відтворення місцевого колориту;
 Г надання мовленню урочистого, піднесеного забарвлення.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Яка лексика називається власне українською? Наведіть приклади.
2. Що таке історизми та архаїзми? У яких стилях мови і з якою метою вони функціонують?
3. Що зумовлює появу неологізмів? У яких стилях вони функціонують?
4. Назвіть основну сферу використання термінів. Чому багатозначність та синонімія небажані явища в термінології?
5. Що таке професіоналізми? Схарактеризуйте особливості їхнього функціонування в різних стилях.
6. Які слова належать до стилїстично забарвлених? На які групи вони поділяються? Наведіть приклади.
7. Які стилїстичні функції слів з переносним значенням, омонімів, антонімів?
8. Якими стилїстичними особливостями характеризуються синоніми? Яка їхня роль у різних функціональних стилях?
9. Яка роль фразеологізмів у мовленні?
10. Наведіть 3–5 прикладів уживання лексичних засобів стилїстики в усній народній творчості.

Проект

Об'єднайтеся в групи. Підготуйте **стінну газету на тему «У світі лексикології та фразеології»**.

На першому етапі роботи над проектом обміркуйте, про що ви хотіли б розповісти у своїй газеті, придумайте їй назву, доберіть епіграф, рубрики тощо, а також розподіліть обов'язки в групі.

Скористайтесь запропонованими **інформаційними джерелами**:

- Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити /За заг. ред. О. Сербенської.
- Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо.
- Коваль А. П. Слово про слово.
- Словники: тлумачний, фразеологічний, іншомовних слів, омонімів, синонімів, антонімів, паронімів, термінів.
- Содомора А. Наодинці зі словом.
- Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму.
- Чак Є. Д. Мандрівка в країну слова.

Уникайте помилок!

Уживання слів у невласивому їм значенні

Правильно	НЕправильно	Пояснення
важати правильним	рахувати правильним	слово <i>рахувати</i> вживаємо, коли йдеться про лічбу
влучне слово	метке слово	прикметник <i>меткий</i> має значення «швидкий, спритний»
ставитися привітно	відноситися привітно	слово <i>відноситися</i> означає «перебувати в певній відповідності з чим-небудь»
потрібно розмістити кошти	потрібно розмістити грошові кошти	повторення схожих за значенням слів є невиправданим

Уживання фразеологізмів

Правильно	НЕправильно
доводити до відома давати спокій давати згоду мати рацію підбивати підсумки уживати заходів брати участь моя хата скраю крига скресла просто неба завдяки допомозі гарантувати безпеку	ставити у відомість залишати в спокої давати добро бути правим підводити підсумки приймати міри приймати участь моє діло сторона лід зрушився під відкритим небом дякуючи допомозі забезпечувати безпеку

Розрізняйте пароніми!

музична школа – музикальний слух
 військова форма – воєнний час
 виборча комісія – виборний орган
 знаменитий письменник – знаменна подія
 змістовна доповідь – змістовий зв'язок
 земляні вали – земельний фонд
 духовий оркестр – духовна особа
 дослідна ділянка – дослідницький метод

ВІД ВЛАСНИХ НАЗВ

Багато **термінів** зобов'язані своєю появою власній назві. Це, наприклад, револьвер *кольт*, назва якого збігається з прізвищем його винахідника – американського зброяра XIX ст. *Семюеля Кольта*; апарат для просвічування і фотографування *рентген* походить від прізвища німецького фізика *Вільгельма-Конрада Рентгена*; одиниця роботи електричного струму або енергії *джоуль* утворена від прізвища англійця *Джеймса-Прескотта Джоуля*.

А звідки слово *термін*? *Термін* – римський бог меж і прикордонних знаків, стовпів, каменів, які вважалися священними. Поняття *термін* точно визначає певну умову (строк), подібно до того, як межові стовпи визначали границі земельних ділянок. У сучасній мові *термін* – слово, яке позначає певне поняття, що застосовується в науці, техніці, мистецтві тощо (За Є. Чак).

Цікаво знати

До **індивідуальних неологізмів** свого часу належали такі слова: *детектив* (створив письменник Ж. Верн); *алло* (Ш. Бівор від французького *alops* – «ну»); *кодак* (американець Дж. Істмен, якому подобалася літера *K*); *йод* (хімік Гей-Люссак); *мрія* (Олена Пчілка або М. Старицький, утворено від дієслова *мріти*, що означає «видітися», «мерехтіти»); *чинник* (І. Франко); *енциклопедія* (Ф. Рабле).

* * *

Для створення урочистості, небуденності мовлення в англійській мові часто використовують французькі слова, а в українській для цього традиційно вживаються запозичення зі **старослов'янської мови**, що тривалий час функціонувала як самостійний високий стиль.

* * *

З розвитком науки може настати момент, коли між терміном та позначуваним ним поняттям виникає суперечність. Наприклад, слово *атом* утворено від гр. *atoms*, що означає «неподільний». З поглибленням наукових досліджень з'ясувалося, що атом подільний. Проте термін залишився.

І такє буває

РОМАНТИКИ

Гарну книжечку нову читають хлоп'ята.

– Що це значить *романтизм*? – питають у тата.

– О, знайшли про що питать, – блимнув той спідлоба. –

Це коли кістки болять... Є така хвороба.

(П. Глазовий)